

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Філологічний факультет
Кафедра історії і культури української мови**

**ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ
ЯК ВАЖЛИВИЙ СКЛАДНИК ІДІОСТИЛЮ БОГДАНА ЛЕПКОГО
ТА ВИВЧЕННЯ ЇХ У ЗЗСО**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:
студент 6 курсу, 601 групи
Рій Остап Євгенович
Керівник:
доктор філологічних наук,
професор **Скаб М. В.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2022 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Колесник Н.С.*

Чернівці – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
 РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТУ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	9
1.1. Церковнослов'янські мови як продовження старослов'янської мови.....	9
1.2. Періодизація українського варіанту церковнослов'янської мови.....	12
1.3. Класифікація церковнослов'янізмів.....	18
1.4. Стилiстичні функції церковнослов'янізмів в українській мові.....	19
Висновки до розділу 1.....	20
 РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТУ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ПЕНТАЛОГІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО „МАЗЕПА”.....	22
2.1. Ідіостиль Богдана Лепкого та його дослідження.....	22
2.2. Елементи церковнослов'янської мови у пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“.....	23
Висновки до розділу 2	49
 РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ В ЗЗСО.....	51
3.1. Вивчення творчості Богдана Лепкого на уроках української літератури в ЗЗСО.....	51
3.1.1. Основні методичні засади уроків літературного краєзнавства....	53

3.1.2. Методичні рекомендації до вивчення теми „Художні та історичні аспекти портрету Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни“ (за повістю Богдана Лепкого „Мотря“)	55
3.2. Використання матеріалів кваліфікаційної роботи на уроках української мови	57
3.2.1. Роль позакласної роботи у вивченні старослов'янізмів у шостому класі ЗЗСО	58
3.2.2. Методичні рекомендації щодо вивчення старослов'янізмів на гурткових заняттях	59
Висновки до розділу 3	64
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	69

ВСТУП

Одним із визначальних чинників українського культурно-національного відродження кінця XX – початку XXI ст. є відновлення релігійно-церковних традицій – важливого складника духовного життя народу, що зумовило підвищений інтерес до вивчення проблем функціонування лексики, пов'язаної з цією сферою, зокрема й церковнослов'янізмів, уходження яких у лексичну систему сучасної української мови є наслідком процесів тривалої міжмовної взаємодії на українських землях ще від часів Київської Русі.

Церковнослов'янська спадщина слугувала джерелом істотного поповнення лексичного й фразеологічного складу української мови, що базується на давній книжній традиції, оскільки ще з часів староукраїнської доби церковнослов'янізми „виступають як стилістично марковані синоніми „простих” народних слів, що надають висловлюванням „високого” патетичного звучання” [36, с. 54].

Мовознавців уже давно цікавлять питання взаємозв'язку церковнослов'янської та української мов, а також репрезентації церковнослов'янізмів у сучасній українській мові. Ґрунтовним вивченням цього питання займалися такі авторитетні вчені, як Л. Булаховський, І. Огієнко, В. Сімович, М. Трубецької, О. Шахматов та ін.

Пізніше поглиблено продовжили досліджувати цю тему в аспекті виникнення й розвитку церковнослов'янської мови в Україні та функціонування церковнослов'янізмів в українській мові О. Горбач, І. Ісіченко, Т. Мороз, В. Німчук, Т. Новікова, Г. Півторак, Н. Пуряєва, В. Русанівський, П. Сігалов, М. Скаб, Ю. Шевельов та ін.

Відродження та стилістичне оновлення церковнослов'янізмів у сучасних лінгвістичних студіях „неможливо осмислити без докладного вивчення фактичного статусу й текстової представленості названих мовних одиниць у писемному й усному мовленні українських освічених верств.

Адже культурно-освітня функція церковнослов'янської мови, як можна припустити, була вирішальним чинником формування стилістичних ознак і потенційної стилістики старослов'янізмів, які засвоювалися українською мовою на різних хронологічних зрізах" [78, с. 24].

Використання старослов'янської лексики характерне для творчості багатьох письменників, публіцистів, громадських і культурних діячів. Вирішальна роль в утвердженні стилістичного її статусу належить Тарасові Шевченку, у мовотворчості якого актуалізовано вживання церковнослов'янізмів у стосунку до нових реалій сучасного йому суспільства.

У мовотворчості Богдана Лепкого – одного з найвідоміших постатей в культурному житті Галичини 20-х – 30-х років ХХ століття, генія, який своєю діяльністю охопив чи не всі види мистецтва і публіцистики та став одним із найпопулярніших особистостей краю, зафіксовано чимало лексем церковнослов'янського фонду. Багатогранна особистість Богдана Лепкого формувалася й розвивалася на тлі національно-визвольної боротьби українського народу від російського ярма.

Творчість Богдана Лепкого напряду пов'язана з краєм, де він народився. Вона сповнена патріотизмом і любов'ю до своєї землі, саме тому за нею можна визначати рівень літератури і мови в Галичині періоду 20 – 30-х років ХХ століття. Твори Б. Лепкого в тоталітарному Радянському Союзі були заборонені для вивчення. Митця звинувачували у націоналізмі, його твори вважали антирадянськими, такими, що суперечать законам тодішньої псевдодемократії.

В середині 20-х років ХХ століття Богдан Лепкий пише пенталогію під назвою „Мазепа”, до якої увійшли твори „Мотря”, „Не вбивай”, „Батурин”, „Полтава”, „З-під Полтави до Бендер”. За жанром – це цикл романів, присвячених зображенню боротьби Івана Мазепи за національне визволення України, за утвердження української державності. Ці твори в умовах сьогодення особливо актуальні, оскільки в них Богдан Лепкий

апологетизував Івана Мазепу як державного діяча, політика, патріота, освічену особистість і звичайну людину з власними почуттями, переживаннями та стражданнями. Письменникові вдалося розкрити неоднозначну поведінку І. Мазепи, який у своїх діях керувався пошуками шляхів звільнення свого народу від московського гніту. Пенталогія і досі залишається одним із найоб'єктивніших описів українських історичних реалій періоду кінця XVII – початку XVIII ст.

Потреба вивчення українського варіанту церковнослов'янської мови в історичних повістях Богдана Лепкого зумовлена необхідністю остаточного вивчення становлення та функціонування цього варіанту, що неможливо здійснити без ґрунтового вивчення мови українських письменників, які у своїх творах відображали мовну дійсність того чи того етапу історії українського народу, а з ним і мови, також вивчення нової грані творчості письменника, яка репрезентує вплив релігії на українську літературу того часу, її вплив на свідомість і мислення, стереотипи і уявлення про світ людей часу, описаного у пенталогії, що й зумовлює **актуальність обраної теми**.

Мета магістерської роботи – дослідити церковнослов'янізми у пенталогії Б. Лепкого „Мазепа”, описати їх склад, структуру, семантику та стилістичні функції, запропонувати способи використання цієї теми у шкільному курсі української мови та літератури.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- на основі наукових студій простежити становлення українського варіанту церковнослов'янської мови;
- опрацювати періодизації українського варіанту церковнослов'янської мови;
- проаналізувати наявні класифікації церковнослов'янзмів;
- систематизувати елементи церковнослов'янської мови в пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“ з погляду структури, семантики та стилістичних функцій;

- запропонувати способи використання матеріалів магістерської роботи при вивченні української мови та літератури в школі.

Об'єктом дослідження є мова пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа”.

Предметом дослідження є церковнослов'янізми в пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа” як репрезентанти українського варіанту церковнослов'янської мови.

Джерельною базою дослідження є картотека, укладена на основі релігійно-церковної лексики пенталогії „Мазепа” (5437 карток), з якої вибрано приклади українського варіанту церковнослов'янської мови (139 карток).

Наукова новизна полягає у вивченні функціонування українського варіанту церковнослов'янської мови в пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа”, а також у розширенні знань про мову письменника, особливостей його ідіостилю.

Методи дослідження. Для реалізації визначених завдань ми послуговувалися загальнонауковими й суто лінгвістичними методами. *Історичний* метод слугував основою для вивчення етапів становлення українського варіанту церковнослов'янської мови, визначення її періодизації; *описовий метод* застосовано для систематизації опрацьованих теоретичних відомостей; класифікація фактичного матеріалу базувалася на *структурному методі дослідження*; *метод семантичного аналізу* застосовано при відборі й систематизації церковнослов'янізмів за значенням.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можна використати на уроках української мови та літератури в загальноосвітніх навчальних закладах, у гуртковій, факультативній, позакласній роботі, а також у системі роботи Малої академії наук.

Апробацію висновків магістерської роботи здійснено на науково-методичних семінарах кафедри історії та культури української мови та низці конференцій із публікаціями, а саме:

1. Рій О. Молитовні звертання у пенталогії Б. Лепкого „Мазепа“: спроба богословської рефлексії. *Релігія та філософія: тенеза взаємовпливів*. Львів: ЛПБА ПЦУ, 2019. С. 97–102.

2. Щербань М. прот., Рій О. Специфіка молитовних звертань у пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“. *Богословський вісник: науковий журнал*. Чернівці: ЧНУ, 2018. С. 154–165.

3. Рій О. Молитовні звертання у пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (16–17 квітня 2019 року). Філософсько-теологічний факультет. Чернівці: ЧНУ, 2019. С. 57–59.

4. Рій О. Церковнослов'янізми в пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (5–8 квітня 2022 року). Філологічний факультет. Чернівці: ЧНУ, 2022. С. 175–177.

Обсяг і структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (І розділ – „Становлення українського варіанту церковнослов'янської мови та його вплив на формування сучасної української мови”; ІІ розділ – „Відображення українського варіанту церковнослов'янської мови у пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа”“, ІІІ розділ – „Використання матеріалів кваліфікаційної роботи у викладанні української мови та літератури в ЗЗСО”), висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТУ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Український варіант церковнослов'янської мови має довгу історію свого становлення і функціонування.

1.1. Церковнослов'янські мови як продовження старослов'янської мови

Старослов'янська мова — це та мова, яку створили Костянтин та Мефодій, і яка прийшла до нас із хрещенням Русі 988 р. Але з часом вона змінювалась під впливом діалектних змін, які почали вносити в текст переписувачі. Вплив живої мови став настільки суттєвим, що старослов'янська мова перестає бути окремою і починає виступати у різних варіантах церковнослов'янської мови. На території України цей процес розпочався з середини XI ст. та поклав початок розвитку українського варіанту церковнослов'янської мови.

Тривалий час існує дискусія щодо кількості редакцій церковнослов'янської мови. М. Станівський зазначає, що найпершим зі старослов'янської мови виділився моравський варіант, забарвлений фонетичними, граматичними та лексичними живомовними елементами. Прикладами цього варіанту є Київські листки і Празькі уривки. Також науковець виокремлює болгаро-македонський варіант з розгалуженнями на західно- та східноболгарський різновиди. На основі цієї редакції виникають руський та сербський варіанти старослов'янської мови. До руського він відносить Остромирове Євангеліє, Купріянівські листки та Слуцький Псалтир. Проте вони ще дуже тісно пов'язані між собою та становлять перші відгалуження старослов'янської мови [76, с. 21–23].

Інші автори підручників зі старослов'янської мови називають такі варіанти: А. Майборода розрізняє болгарський, сербський, чеський, руський;

Т. Іванова – болгарський, сербський, хорватський, чеський та руський; І. Царалунга називає староболгарську, моравсько-чеську, сербську, словенську, староукраїнську редакції; І. Огієнко виокремлює болгарський, сербський, хорватський, словінський, чеський, моравський, київський та новгородський ізводи [72, с. 119].

О. Леута у своєму підручнику щодо пізніших варіантів старослов'янської мови вказує, що їх дослідники називають церковнослов'янськими, і виокремлюють три основні ізводи, які мають виразні особливості, що засвідчені у пам'ятках: болгарсько-церковнослов'янський, сербсько-церковнослов'янський, русько-церковнослов'янський [46, с. 8], та подає їхні основні характеристики.

В. Німчук виокремлює болгарську, македонську, сербську, східнослов'янську з українською та російською підредакціями, хорватську (глаголичну), чеську та румунську редакції церковнослов'янської мови. В енциклопедії „Українська мова” він подає таке визначення: церковнослов'янська мова – це писемно-літературна мова слов'янських народів, які успадкували й зберігали кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, росіяни, білоруси, болгары, македонці, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також в румунів і молдаван [50, с. 782].

А. Супрун та О. Молдован у праці „Мови світу” подають класифікацію церковнослов'янської мови загалом, а не окремого ізводу. Вони поділяють її розвиток на чотири періоди:

1. Давній період (до XVI ст.). у межах якого виділяють ізводи церковнослов'янської мови:

а) моравсько-чеський ізвод, репрезентований глаголичними пам'ятками – Київськими листками, Празькими уривками тощо;

б) хорватський ізвод, пов'язаний з великоморавською глаголичною традицією церковнослов'янської мови;

в) болгарсько-македонський ізвод, представлений охридськими і преславськими писемними пам'ятками X – XI ст., а також численними кириличними і глаголичними написами;

г) сербський ізвод, що сформувався на території південних слов'ян штокавського діалекту;

д) руський (давньоруський, східнослов'янський) ізвод – сформувався після офіційного хрещення Русі у 988 р.

2. Середній період (XIV – XV ст.), коли на погляд авторів, існують чотири ізводи:

а) болгарський, який продовжував традицію болгаро-македонської церковнослов'янської мови;

б) сербський, що продовжував традицію давньої сербської церковнослов'янської мови;

в) російський (московський), сформований на основі давньоруської церковнослов'янської мови;

г) українсько-білоруський, який також продовжував традицію давньоруської церковнослов'янської мови.

3. Пізній період (XVI – XVIII ст.), характеризується виправленням богослужбових книг, орієнтуючись на грецькі оригінали.

4. Новий період (XIX – XXI ст.) – церковнослов'янська мова функціонує як мова православної церкви у Росії, Білорусі, Україні, Болгарії, Сербії і Македонії. Цей період пов'язаний із створенням так званої новоцерковнослов'янської мови [72, с. 123 – 124; 77, с. 36 – 41].

На думку М. В. Скаб, недоліком цієї класифікації є дуже пізній початок української редакції церковнослов'янської мови, яка, на думку науковиці, існувала вже з XI – XII ст. [72, с. 134]. Народнорозмовні елементи, переважно київські, проникали в церковнослов'янську мову ще за часів Київської Русі, про що може свідчити Остромирове Євангеліє 1056 – 1057 рр. Упродовж наступних років прилив живої мови лише зростав.

У радянську добу науковці по-різному виводили час появи українського варіанту церковнослов'янської мови. Так, В. Русанівський вважав, що її початком були канонічні тексти XV ст., з народними мовними елементами [66, с. 137 – 138]; Г. Півторак окреслював час функціонування кінцем XV – початком XVI ст., ґрунтуючись на мові тогочасної православної церкви [60, с. 125 – 126]; В. Німчук 1992 р. зауважував, що з кінця XI ст. уже були сформовані основні риси східнослов'янської мови, а з середини XII – XIII ст. у Київській державі функціонує український різновид східнослов'янської редакції старослов'янської мови [51, с. 28 – 32]. Однак всі сходилися на думці, що граматика Л. Зизанія (1596 р.) та М. Смотрицького (1619 р.) кодифікували саме український варіант церковнослов'янської мови.

Український варіант церковнослов'янської мови заслуговує на особливу увагу, адже останнім часом у зв'язку з конфесійними проблемами в Україні церковнослов'янську мову почали ототожнювати з церквою Московського патріархату і сприймати як щось належне Росії [72, с. 137]. Проте, на нашу думку, ця ситуація змінилася з набуттям автокефалії Українською Православною Церквою, адже український варіант церковнослов'янської мови – це наша історія, величезний пласт національної культури, який ми не маємо права відкидати.

1.2. Періодизація українського варіанту церковнослов'янської мови

Упродовж XX – XXI ст. науковці створили кілька періодизацій розвитку церковнослов'янської мови загалом. Серед них Ф. Буслаєв, О. Востоков, Я. Мельник та О. Лазарович, А. Супрун та О. Молдован, О. Воробйова та інші. Ми розглянемо періодизацію церковнослов'янської мови української редакції. Подамо деякі з них. Так, у класифікації П. Сігалова, яка стосується історії східнослов'янських народів, а точніше розвитку церковнослов'янської мови на теренах України, виокремлено три етапи:

1) X – XIII ст. – це період Київської держави, хрещення Русі, формування східнослов'янських народів та їхніх мов; у цей час церковнослов'янська мова стає першою писемною мовою цих народів;

2) XIV – XVII / XVIII ст. – у цей період створюється Російська держава, Лівобережна Україна та Білорусія послідовно входять до складу Литовської, Литовсько-Польської та Польської держав; характеризується тим, що церковнослов'янська мова, ділова і розмовна мови кожного із східнослов'янських народів взаємодіють між собою;

3) XVII / XVIII – XX ст. – Україна входить спочатку до складу Російської, а потім Радянської держав; це час формування літературних мов східнослов'янських народів; упродовж цього періоду українська мова відмовляється від своєї церковнослов'янської спадщини, що було зумовлено заборонаю богослужінь церковнослов'янською мовою київського ізводу [22, с. 34 – 36].

Т. Біленко та А. Колодний розділяють розвиток церковнослов'янської мови на чотири періоди:

1) давня церковнослов'янська мова (XI ст.), коли перекладали на неї Святе Письмо і богослужбові книги;

2) середня церковнослов'янська мова (XI – XIV ст.), пов'язана з внесенням народнорозмовних слів у ці переклади, а також нових граматичних форм;

3) нова церковнослов'янська мова (XV – XVIII ст.), пов'язана з правописною реформою болгарського митрополита Євтимія, приведення богословських текстів до зрозумілої масам форм, видання граматики М. Смотрицького та словника П. Беринди, правопис українських книг стає загальнослов'янським;

4) найновіша церковнослов'янська мова (з початку XVIII ст.) – оросіянення як богослужбових книг, так і самого богослужіння; література написана архаїчною російською мовою із незначними домішками

церковнослов'янської мови; з цього часу розвиток церковнослов'янської мови припинився [3, с. 59 – 61].

Чотири періоди історії церковнослов'янської мови виокремлює М. Штець:

1) старий період церковнослов'янської мови XII – перша пол. XIV ст. – мова богослужбових текстів, літератури та адміністративних документів з лексичними, граматичними та звуковими елементами живої мови;

2) др. пол. XIV – перша пол. XVII ст. – середній період церковнослов'янської мови, пов'язаний із правописною реформою болгарського патріарха Євтимія, що поступово поширилась і в східних слов'ян; завершується виданням кодифікованих граматик Л. Зизанія, М. Смотрицького і словника П. Беринди;

3) др. пол. XVII – до кінця першої пол. XVIII ст. – новіший період церковнослов'янської мови, у якому відбувалися дальші зміни богослужбових текстів, почали регулярно вживати наголос, який фіксував вимову;

4) др. пол. XVIII ст. – до сьогодні – новий період церковнослов'янської мови, у якому відбувається подальше правлення богослужбових текстів. Ці новоправлені богослужбові книжки завдяки політичній силі тодішньої Росії та її культурного впливу поступово поширилися до цілого православного слов'янського світу [72, с. 153].

І. Огієнко виокремлює п'ять періодів розвитку церковнослов'янської мови в Україні:

1) давній (IX – XI ст.), репрезентований мовою кирило-мефодіївських перекладів і пов'язаний з їх поширенням на значній території та адаптацією до фонетики кожної із слов'янських мов;

2) середній (XII – перша половина XIV ст.), відзначений поступовим онародненням церковнослов'янської мови, тобто період, коли літературна мова, яка „за давньої доби була однаковою з мовою церкви, починає набирати більше рис живої мови”;

3) південнослов'янський (друга половина XIV – перша половина XVI ст.), пов'язаний із правлінням літургійних книг і встановленням нового церковнослов'янського правопису за болгарським зразком;

4) український (друга половина XVI – XVII ст.) – період відродження та нового розквіту церковнослов'янської мови, спричинений діяльністю острозьких книжників, великих і малих церковних братств, Києво-Могилянської академії;

5) московський (з XVIII ст.) – виникнення русифікованого варіанта церковнослов'янської мови [54, с. 31].

М. Скаб пропонує дотримуватися цієї класифікації та додає ще шостий період розвитку церковнослов'янської мови української редакції – *новоукраїнський*, який розпочинається з 20-х рр. XX ст., а саме, із наказу І. Огієнка про читання церковнослов'янських текстів з українською вимовою [72, с. 154].

Розглянемо детальніше ці періоди. У *перший* період виникають ізводи церковнослов'янської мови завдяки проникненню в них діалектних елементів. У проміжку між першим і другим періодом Київська держава занепадає через міжусобиці удільних князівств та захоплення окраїн сусідніми країнами, тому *другий* період позначений утворенням окремих східнослов'янських народів, які зайнялися підготовкою літургійних книг для власної потреби. Під впливом живих слов'янських мов продовжують формуватися національні варіанти церковнослов'янської мови [72, с. 154 – 155; 52, с. 147].

Третій період пов'язаний із так званим другим південнослов'янським впливом, який поширився у зв'язку з тим, що, переписуючи церковні тексти, книжники вносили в них багато діалектних елементів, через що текст почав втрачати своє оригінальне значення. Тому назріла потреба виправлення церковних книг відповідно до грецького оригіналу, яка було реалізована діячами тирновської школи на чолі з патріархом Євтимієм [72, с. 155]. Реставрація правильної церковнослов'янської мови була ще однією спробою

надати їй загальнослов'янського значення подібно до того, яке вона мала у X – XI ст. [52, с. 147]. Проте ця мова стала малозрозумілою для простого населення, через надмірну болгаризацію тексту. Тому виникають спроби перекладу церковних книг так званою „простою мовою”, найвідомішими з яких були: Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, Євангеліє Негалевського, Євангеліє Почаївської лаври XVI ст. [72, с. 156].

Четвертий період І. Огієнко називає *українським*, оскільки в цей час церковнослов'янська мова відновлює свої позиції та стає основною для української церкви. Сприяли цьому лінгвістичні праці Л. Зизанія, М. Смотрицького, П. Беринди. Також у цей період варто відзначити важливість видання першої у слов'янському світі друкованої Острозької Біблії саме церковнослов'янською мовою. Ця спільна книжна мова допомагала православним слов'янам усвідомлювати єдність їх конфесії, боротися проти покатоличення, німецького та турецького поневолення [72, с. 157]. Український варіант церковнослов'янської мови широко розійшовся за межі України і вплинув на інші ізводи, саме завдяки виданню перших граматик церковнослов'янської мови. Найбільшим цей вплив був на московський ізвод. М. Трубецької переконаний, що вся традиція і форми використання церковнослов'янської мови для світської літератури Росії йдуть з України [80, с. 173].

П'ятий період позначений широким наступом на церковнослов'янську мову української редакції з боку Московської держави. У цей час забороняли навіть читати церковнослов'янські тексти з українською вимовою [13, с. 148]. Початком русифікації можна вважати підпорядкування української церкви московському патріархові 1686 року. Пізніше починається період наближення церковнослов'янської мови до російської, а саме після указу Петра I від 5 жовтня 1720 р., у якому йшлося про те, щоб усі тексти були виправлені за московським варіантом, щоб ніякої різниці в їх читанні не було. В. Німчук стверджує, що з кінця XVIII ст. саме Київська митрополія стала знаряддям денаціоналізації й русифікації української церкви: вона

намагалася витіснити традиційну українську вимову церковнослов'янських текстів [51, № 1, с. 35]. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Тут не існувало ніяких обмежень щодо використання церковнослов'янської мови української редакції. Тому нею послуговувалась і Греко-католицька церква в Галичині, Лемківщині, Закарпатті, Пряшівщині, і Православна церква на Буковині. Проте все змінилося з приходом на ці території радянської влади, котра продовжувала культивувати російську вимову в українських храмах.

Шостий період розпочинається з утворення Української Народної Республіки та Міністерства віросповідань, яке очолював І. Огієнко. Його перший наказ до українських священників стосувався саме того, щоб всі тексти вимовляли з українською вимовою, як того вимагає традиція. Також цей період позначений пануванням радянської влади, яка позиціонувала себе як атеїстичну, хоча вмішувалась у справи церкви, зокрема заборонивши і розпустивши Українську Автокефальну Православну Церкву 1930 р. та провівши Львівський Собор 1946 р., котрим ліквідувала Українську Греко-Католицьку Церкву і примусово перевела до Російської Православної Церкви, що змусило священників надовго перейти у підпілля. Згодом, у 1991 р., Україна здобула незалежність, тому всі українські церкви, крім УПЦ (МП), перейшли в богослужіннях на українську мову. За словами М. Скаб, в останні десятиріччя зміцнення українських позицій через мову церкви відбувається двома шляхами: 1) розширюються рамки використання української мови в церковних богослужіннях та в релігійному житті українців; 2) поступово, хоч і дуже повільно, російський варіант церковнослов'янської мови замінюють використанням українського її варіанта [72, с. 160].

Зважаючи на велику роль українського варіанту церковнослов'янської мови в історії України та становленні української мови, думаємо, що вивчення цього варіанту є надзвичайно актуальним.

1.3. Класифікація церковнослов'янізмів

Історична ситуація розвитку мови церкви привела до того, що поняття *старослов'янської* та *церковнослов'янської мов* не були чітко окресленими. Проте сьогодні в мовознавстві розмежовують *старослов'янську мову* як мову південнослов'янську, що утворилася на основі солуно-македонського діалекту староболгарської мови, яку, завдяки роботі Кирила, Мефодія та їхніх послідовників, використовували як літературну слов'янські народи у IX – XI ст., та *церковнослов'янську* XII – XXI ст., що стала продовженням старослов'янської на різних слов'янських територіях [52, с. 5].

Проте ми приєднуємося до думки М. В. Скаб та Т. Новікової, що доречніше використовувати термін *церковнослов'янська мова* щодо мови церкви IX – XXI ст. У такому випадку старослов'янську мову варто розглядати як староцерковнослов'янську, оскільки її створювали для потреб тогочасної церкви.

Цей підхід дозволив визначити Т. Новіковій *церковнослов'янізм* за аналогією до інших термінів, таких як *полонізм*, *тюркізм*, *чехізм*, так: *церковнослов'янізм* – це слово, запозичене з церковнослов'янської мови або за її посередництва з інших мов чи утворене за зразком церковнослов'янізмів [52, с. 5].

У практичній частині нашої роботи ми користуватимемося класифікацією церковнослов'янізмів Т. Новікової, у котрій розрізнено такі їх різновиди:

семантичні церковнослов'янізми – слова праслов'янського походження, які в церковнослов'янській мові набули нових значень і з цими новими значеннями прийшли в українську мову з церковнослов'янської (*Бог*, *віра*, *блуд*, *гріх*);

лексичні церковнослов'янізми – слова, запозичені з церковнослов'янської мови (*витати*, *воїн*, *істина*, *жезл*) або за її посередництва, зокрема лексеми грецького, гебрайського та іншого походження (*ігуменя*, *келія*, *лампада*, *омофор*, *саван*);

фразеологічні церковнослов'янізми – власне церковнослов'янські фразеологізми (*во дні они, глас вопіючого в пустині, притча во язицех*), а також фразеологізми з церковнослов'янськими компонентами (*спати сном праведних, брати під главу*);

фонетичні церковнослов'янізми – слова з церковнослов'янськими фонетичними ознаками, що часто мають в українській мові відповідники в східнослов'янському звуковому оформленні (*врата – ворота, рождати – родити, агнець – ягня*);

морфемно-словотвірні церковнослов'янізми – лексеми з морфемами церковнослов'янського походження (*премудрий, предстати, воскреснути, согрішити, Всемогучий, благодворити*);

морфологічні церковнослов'янізми – слова, що відрізняються від власне українських різними морфологічними ознаками (*благ, блажен, многії*);

синтаксичні церковнослов'янізми – використовувані в сучасній українській мові з певною стилістичною метою словосполучення чи речення, що відображають синтаксичні особливості церковнослов'янської мови, наприклад, інверсійні означення (*Мати Божя*) [72, с. 7].

1.4 Стилiстичнi функцiї церковнослов'янізмiв в українській мові

Церковнослов'янізми в релігійному стилі виконують номінативну функцію, називаючи реалії об'єктивної дійсності, однак вкраплені в розмовний, художній чи публіцистичний стиль мовлення, втрачають функцію забезпечення потреб релігійної комунікації. Висловлення з такими лексичними елементами експресивні, виконують функцію впливу на співрозмовника, читача чи слухача. Уживання церковнослов'янізмів, що є репрезентаторами богослужбових, сакральних, священних значень, надає мові урочистості, оскільки ці лексеми володіють потенціалом для відображення божественних, „високих“ тем. До прикладу, такі слова як *агнець, анафема, благий, благовістити, блаженний, воздати, діяння,*

возсідати, вознесіння, пренепорочний, преосвященний престол, рамено, скверна, сотворити, уповати демонструють високі морально-етичні принципи автора.

Церковнослов'янізми у структурі сучасної української мови є засобом стилізації: вони можуть, з одного боку, бути надавати відтінку урочистості, піднесеності, а, з іншого – іронічного забарвлення висловлення. Проте головними їх ознаками є піднесеність та урочистість, символізм, що представлено арсеналом релігійно маркованої лексики, як *архієрей, архістратиг, Благовіщення, Богородиця, Водохреще, вознесіння, жертвопринесення, Ісус, Пасха, піст, причастя, Різдво, священнодіяння, херувими, провидіння, чоловіколюбний*.

На думку Н. Бабич, „церковнослов'янський (а, отже, і грецький) елемент повинен бути збережений в українському тексті в тих випадках, де він служить єдиним засобом творення піднесеного колориту або стилізації оповіді“ [1, с. 164].

Для художніх фрагментів із вкрапленнями церковнослов'янізмів характерна особлива синтаксична організація: це здебільшого розповідні речення, превалюють складнопідрядні структури, а також речення, ускладнені однорідними чи відокремленими членами. Зазвичай у таких побудовах непрямий порядок слів, саме інверсія актуалізує урочистість, піднесеність церковнослов'янізмів, як, до прикладу: *безодня пекельна, дім Твій, думка тілесна, Закон Божий, закон гріховний, слава Божя, тіло Христове*.

Висновки до розділу 1

Серед усіх варіантів церковнослов'янської мови її український варіант заслуговує на особливу увагу, оскільки саме він ліг в основу сучасної церковнослов'янської мови і саме його елементи є важливим складником сучасної української літературної мови.

Ми дотримуємося класифікації І. Огієнка, який виокремлює п'ять періодів розвитку церковнослов'янської мови в Україні та М. Скаб, яка додає шостий: 1) давній (IX – XI ст.); 2) середній (XII – перша половина XIV ст.); 3) південнослов'янський (друга половина XIV – перша половина XVI ст.); 4) український (друга половина XVI – XVII ст.); 5) московський (з XVIII ст.); 6) новоукраїнський (з 20-х рр. XX ст.).

Ми приймаємо за робоче визначення церковнослов'янзму, сформульоване Т. Новіковою: церковнослов'янзм – це слово, запозичене з церковнослов'янської мови або за її посередництва з інших мов чи утворене за зразком церковнослов'янзмів. Як і Т. Новікова, виокремлюватимемо семантичні, лексичні, фразеологічні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні та синтаксичні церковнослов'янізми. Цією класифікацією будемо послуговуватися в роботі.

Стилістична функція церковнослов'янзмів у сучасній українській мові полягає в тому, що ці лексеми, будучи засобом стилізації, з одного боку, можуть надавати відтінку урочистості, піднесеності, а, з іншого – іронічного, сатиричного забарвлення висловленню.

РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТУ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ПЕНТАЛОГІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО „МАЗЕПА”

Творчість Богдана Лепкого є важливим елементом функціонування сучасної української літературної мови.

2.1. Ідіостиль Богдана Лепкого та його дослідження

Творчість Богдана Лепкого була об'єктом багатьох досліджень. Так, відомо, що до Першої світової війни було опубліковано чотири рецензії на твори письменника, примітно, що дві схвальні за авторства А. Крушельницького та О. Луцького та дві різко критичні – О. Грушевського та М. Євшана. Ще за життя Богдана Лепкого Василь Сімович під псевдонімом Василь Верниволя у передмові до двотомного видання вибраних творів письменника на честь 25-ліття літературної діяльності письменника презентував характеристику його творчості. 1943 року в Кракові було опубліковано збірник праць „Богдан Лепкий 1872–1941“, у якому М. Голубець, Д. Горняткевич, Б. Дорошенко, П. Лисяк здійснили огляд художньої, наукової та громадської діяльності митця; в окремій статті Євген Пеленський здійснив екскурс у літературну творчість письменника.

Монографічні дослідження В. Лева і М. Сивіцького здійснені в історико-літературному руслі. У передмові до двотомного видання творів Б. Лепкого М. Ільницький обґрунтував неоціненний внесок письменника у розвиток української культури.

Літературний підхід до вивчення творчості Богдана Лепкого презентують праці Н. Білик, Л. Голомб, Р. Гром'яка, М. Жулинського, М. Зушмана, В. Качкана, О. Мишанича, Ф. Погребенника, М. Ткачука та багатьох інших.

Серед лінгвістичних досліджень про Богдана Лепкого є розвідки, що стосуються функціонування різних груп лексики в історичних творах

письменника, варіантів слів у мові історичних повістей [11 – 13], діалектної лексики [22], особових назв у прозі Богдана Лепкого [39], синтаксичної організації текстів історичних творів [37; 58], мовностилістичної організації творів письменника [56]; це праці Л. Бурківської, К. Глуховецької, Р. Козака, В. Костюка, В. Одинської, Е. Палихати та ін.

Проте не існує поки що спеціального дослідження, яке б стосувалося функціонування у мовотворчості Богдана Лепкого церковнослов'янізмів.

2.2. Елементи церковнослов'янської мови у пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“

Оскільки у досліджуваному матеріалі елементи церковнослов'янської мови представлені переважно в текстах молитов, вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на цьому жанрі релігійного стилю.

Відразу зауважимо, що дослідження релігійного стилю сучасної української літературної мови викликало низку дискусій щодо його назви. У цьому аспекті існують розбіжності у поглядах мовознавців: у лінгвістичній літературі вживають також терміни *богословський*, *релігійний*, *сакральний*, *церковний*.

Н. Бабич називає релігійний стиль *богословським*, що, очевидно, є логічним і обґрунтованим, оскільки цим терміном окреслено ті реалії, що стосуються не всіх християнських конфесій, а богослужіння. Серед різновидів богословського стилю дослідниця виокремлює такі: „мову канонічної богослужбової літератури; мову тлумачної літератури; мову популярної (пізнавальної) богослужбової літератури; мову проповідей; мову текстів богослужбових піснеспівів; розмовне діалогічне мовлення священника з вірним, який сповідається; богословсько-публіцистичну літературну мову тощо“ [1, с. 92].

Більшість дослідників послуговуються терміном *конфесійний стиль*. Так, у підручнику зі стилістики Л. Мацько послуговується саме цим терміном та вирізняє такі його різновиди: „власне конфесійний; конфесійно-

популярний; конфесійно-навчальний; конфесійно-обрядовий; конфесійно-публіцистичний та інші“ [48, с. 140–160].

І. Грималовський використовує термін *конфесійний стиль* і пропонує виокремлювати такі його різновиди: 1) сакральний (Святе письмо, канонічні молитви); 2) літургійний (літургійні тексти); 3) проповідницький (релігійні проповіді); 4) науково-конфесійний (наукові праці з богослов'я); 5) художньо-конфесійний (авторські молитви, переспіви біблійних текстів, наприклад, Шевченкові „Давидові псалми“) [23, с. 170].

Загалом, враховуючи погляди релігієзнавців та лінгвістів, можна обґрунтувати тлумачення термінів *релігійний* та *конфесійний*. На думку Т. Коць, „у першому випадку варто підкреслити нерозривний зв'язок цього стилю з релігією, де на перший план висуваються конкретні релігійні ситуації та люди, які беруть у них участь. У другому варіанті переважає думка про домінування комунікативної сфери у конфесійному стилі та розглядаються в основному різноманітні тексти, що функціонують в церковному побуті“ [40].

Останнім часом усталилася назва *релігійний стиль*, яким ми і послуговуватимемося в нашій роботі.

Узагальнюючи думки дослідників, можемо стверджувати, що метою текстів релігійного стилю є апеляція до внутрішнього світу, до душі людини, вплив на її переживання, формування позитивних емоцій, прагнення єднання духовного світу людини з Богом. Ознаками цих текстів є емоційність, символізм, алегоричність, метафоричність, піднесений, урочистий тон оповіді. Жанрами, що презентують релігійний стиль, є Святе Письмо, Апостол, Євангеліє, Псалтир, апокрифи, катехізис, життя святих, послання, проповіді, молитви, літургії, притчі, релігійні пісні.

За спостереженнями А. Лісовської, складність виокремлення жанрів релігійного дискурсу визначається такими чинниками: „особливим характером комунікації, оскільки здійснюється спілкування людини з Богом або Бога з людиною, при цьому будь-яке висловлювання переростає свої

межі і стає подією; складним характером іллокутивного потенціалу, сукупності інтенцій, що виявляють досить складні конфігурації. Різні мовленнєві зразки релігійного дискурсу являють собою комплексні утворення, що поєднують інформативні та фатичні, апелятивні та декларативні моделі“ [47, с. 61]. Дослідниця пропонує таке визначення молитви: це „важлива частина духовного життя віруючої людини“, це звернення „людини до Бога, святих, ангелів, духів, персоніфікованих природних сил, взагалі Вищого Творіння або його посередників, найважливіший прояв суспільного та приватного релігійного життя в словесній або мисленнєвій формі“ [47, с. 62].

Феномен молитви полягає в тому, що її можна трактувати і як монолог, і як діалог: з одного боку, це спілкування з Богом (у цьому випадку молитва слугує своєрідним „провідником“ священної комунікації), а з іншого боку – це відверта розмова зі своїм „я“.

Чимало лінгвістів досліджують структуру молитви як різновиду релігійного стилю. Щодо лексичного оформлення молитви, П. Дудик зазначає, що це лексика „тематично спеціальна, стандартна, дещо незвичайна, особлива, чітко відмежована від лексики інших стилів“ [27, с. 91]. І природно, що основу складають церковнослов'янізми. Характерною для жанру молитви є синонімія (*ветхий – старий*), але й широко представлена антонімія (*рай – пекло, Христос – антихрист*), перифрази (*Пресвята Богородице Діво, Цариця небесна, вища від Ангелів і Архангелів, чесніша від усього видимого й невидимого, Ти – краса святих, Ти – сила мучеників, Ти – дів чистота й слава, Ти – радість матерів, Ти – для дітей мудрість, Ти – поміч вдів і сиріт...*).

Уведення молитви в канву художньої оповіді (детальніше у наступному параграфі) увиразнює авторську художню оповідь, робить її емоційнішою, чинить глибший вплив на читача, дає можливість авторові точніше й виразніше передати внутрішній світ персонажів, їхні переживання, відчуття й почуття.

Досліджуючи релігійно-церковну лексику у пенталогії „Мазепа” Б. Лепкого, ми виявили 139 випадків церковнослов’янських слів та уривків з релігійного тексту церковнослов’янською мовою.

Умотивованість уживання таких компонентів у тексті зумовлюється тим, що сюжет епопеї розповідає нам про життя української землі у роки гетьманування Івана Мазепи, а саме про початок XVIII століття. Богослужіння на Україні в цей час відбувалося церковнослов’янською мовою з українською вимовою, аж поки це не було остаточно заборонено за цариці Катерини 1785 р. [55]. Окрім того, церковнослов’янські елементи у пенталогії мають ознаки української редакції, оскільки на територіях, незалежних від російської церкви, зокрема на Закарпатті, в Галичині та на Буковині, богослужби вели церковнослов’янською мовою української редакції аж до початку XX ст. [52, с. 6]. Як відомо з біографії Богдана Лепкого, його батько був греко-католицьким священником на Тернопіллі. Очевидно, що церковнослов’янська мова була добре відомою для письменника, тому він вживав її у відповідних ситуаціях щодо сюжету твору, характеру героїв та української ментальності загалом.

Приклади вживання церковнослов’янської мови української редакції розглядатимемо, використовуючи правила читання церковнослов’янських текстів українською мовою І. Огієнка, подані у посібнику „Церковнослов’янська мова української редакції” М. Скаб [72, с. 163–164] та за поданою вище класифікацією Т. Новікової [52].

Вибрані церковнослов’янізми поділяємо на дві основних групи:

1. Молитви, уривки зі Святого Письма, псалмів, богослужінь церковнослов’янською мовою української редакції.

2. Окремі лексичні церковнослов’янізми як компоненти речень.

Проаналізуємо мікроконтексти першої групи.

1.1. Євангельські уривки.

Прескорбна єсть душа моя, – почав гетьман, – і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелося крізь сльози промовити колись: „Вскую мя оставил єси, Господи!” (Мотря, с. 28). За сюжетом відбувається діалог між гетьманом і його найближчим оточенням – Апостолом, Войнаровським, Кожухівським, Зеленським та іншими. Розмова має статус таємної. Мазепа цією фразою висловлює побоювання щодо зрадника серед його оточення. *Вскую мя оставил єси, Господи!* – пряма цитата „Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?...” з Євангелій від Матвія (27: 46) та Марка (15: 34), які описують смерть розп’ятого Ісуса. У цьому випадку цитату вжито в переносному значенні – побоювання щодо зради і фатального для Мазепи кінця.

Ти рекл єси, – відповів, кланяючися, Кочубей... (Мотря, с. 143). За сюжетом, Мазепа, побачивши Мотрю і ніби не впізнавши її, ставить риторичне питання, чи це вона, а Кочубей підтверджує це. Це цитата з Євангелія від Матвія (26 : 25), яка була відповіддю Юді під час Тайної Вечері, коли Ісус повідомив учнів, що один з них зрадить Його. Вона означає „ти сказав“. Це є морфологічний церковнослов’янським.

Сам Христос оповістив потребу його, кажучи до учеників своїх: „іже не імають, да продасть ризу свою і купить меч” (Лука, XXII, 36)... (Мотря, с. 316). Чуйкевич роздумує над війною в Україні, хоч і не схвалює її, розуміє, що остеронь стояти не можна і, взявши книгу „Меч Духовний” Лазаря Барановича, натрапляє на слова про необхідність зброї в часи війни. Церковнослов’янська цитата взята з Євангелія від Луки, що засвідчено в самому тексті.

Істинно, істинно говорю вам: наступає время і наступило уже, когда всі находящієся в гробах услышат глас Сина Божого і, услышавши, оживутъ, – потішав їх священник словами євангеліста (Не вбивай, с. 201). Священник вів за собою Кочубея та Іскру до страти, тому і потішав їх цими словами, щоб вони зрозуміли, що смертю їхнє життя не закінчиться, і другий прихід Христа, який розпочне кінець світу, вже близько. Це слова

євангелиста Івана [28, с. 28]. Про те, що це звучить український варіант церковнослов'янської мови, свідчать: *істинно* – „іже“ читаємо як [и]; *время* – букву „єсть“ вимовляємо як [є]; *услышать* – букву „єри“ вимовляємо як [и] [72, с. 163].

Нині отпущаєши раба твого, Владико, по глаголу твоєму со миром (Полтава, с. 13). Це слова Мазепи, який говорить, що ці слова варто було б говорити після молебня в знак подяки за підписаний договір зі шведами. Це слова з Євангелія від Луки [2: 29].

Да отніметься чаша сія от нас!; Немічні й безсилі молилися в церквах: – Да отніметься чаша сія (Не вбивай, с. 334). Містяни моляться перед облогою, щоб Бог відвернув її. *Да отніметься чаша сія от мене...* (З-під Полтави до Бендер, с. 59). Войнаровський сумує через хворобу дядька, Понятовський підбадьорює його та просить іти з ним до короля, проте той відмовляється. Слово *чаша* ужито для наочного вираження страждань чи випробувань, призначених Богом [28, с. 812]. Про чашу в значенні „мук та страждання“ говорить сам Христос під час своєї молитви: *І, трохи далі пройшовши, упав Він долілиць, та молився й благав: Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... Та проте, не як Я хочу, а як Ти...* [Матвія 26: 39]; *Відійшовши ще вдруге, Він молився й благав: Отче Мій, як ця чаша не може минути Мене, щоб не пити її, нехай станеться воля Твоя!* [Матвія 26: 42].

Може відрічуться його, як трижди отрицався Петро Ісуса? (Мотря, с. 39). Ця фраза належить гетьману Мазепі, коли той на самоті обдумує подальші дії і вірність його оточення. Це фразеологічний церковнослов'янізм, який походить від євангельських оповідей про події перед розп'яттям Христа (від Марка (14: 30; 14: 72), від Матвія (26: 34; 26: 75) та від Луки (22: 61):

- *трижди* – *тришьди* – присл. – „тричі“ [3, с. 275], цей прислівник у такій формі, яку вживає автор, утворився шляхом регресивної асиміляції за

дзвінкістю; букву „іже„ вимовляють приблизно як *и* [72, с. 163]; це фонетичний церковнослов'янізм;

- *отрицався* – *отърицати ся* – „відмовляти, відкидати, вибачатися, виправдовуватися“ [3, с. 147]; на церковнослов'янське походження дієслова вказують: префікс *от-*; корінь *рек-ти*, де [к] перейшов в [ц], у зв'язку з 3-ою палаталізацією; букву „іже“ вимовляють приблизно як *и* [72, с. 163]; це лексико-морфологічний церковнослов'янізм, тому що він відрізняється від власне українського *відректися* морфологічними ознаками – префіксом та коренем.

...казала, що прийде *потопа, огонь і мор*... (Мотря, с. 146). Марія Федорівна нарікає на гостей і погрожує їм подіями, які передуватимуть кінцю світу, що ґрунтується на біблійних оповідях про нього. Це лексичні церковнослов'янізми.

1.2. Молитви, псалми, тропарі.

Найчастіше автор використовує Господню молитву:

1.2.1. Господня молитва

Да будет воля твоя святая (Не вбивай, с. 82). Мазепа промовляє ці слова, після того як вони з Орликом написали листи до царя, щоб довести йому свою вірність.

І да приїдет царствіє твоє, – доповів Орлик (Не вбивай, с. 82). Орлик продовжує за гетьманом уривок.

Нехай буде воля твоя святая! – сказав (Не вбивай, с. 139). Шафіров з цими словами підписав смертний вирок Кочубеєві та Іскрі.

І да приїдет царствіє твоє, – додав Головкін (Не вбивай, с. 139). Головкін продовжує за Шафіровим уривок з „Отче наш”, під час підписання смертного вироку Кочубеєві та Іскрі.

Отче наш, іже єси... (Полтава, с. 76). Жінка, що лікує Одарку, сумнівається в тому, що вона православної віри, проте дівчина переконує її, що вона прийняла християнську віру і вміє молитися.

Да будет воля твоя... (З-під Полтави до Бендер, с. 88). Орлик завершує свої роздуми і віддає все цими словами в руки Божі.

1.2.2. 50 псалом

Отврати лице твоє от гріх моїх і вся беззаконія моя очисти, – шептала зів'ялими устами (Мотря, с. 132). Продовження ранішньої молитви Марії Федорівни, яка виголошує 50 псалом. Окремої уваги заслуговує іменник *уста*, який є лексичним церковнослов'янізмом. *Оуста* – „губи, уста“ [3, с. 286].

Умиєши мя ісопом і паче сніга убілюся, – прочитував його сусід (Не вбивай, с. 200). Кочубея та Іскру ведуть на страту. Люди від жаху починають промовляти молитви, які приходять їм на згадку, серед них і 50 покаянний псалом.

Нагадувалися слова псалмодівця: „*Умиєш мя і паче сніга убілюся*” (Не вбивай, с. 428). Полковник Скорін хотів допомогти знеможеній Мотрі, але вона відмовлялася. Для нього вона виглядала так, що він хотів висповідатися перед нею.

Окропи мя ісопом і очищуся, омиєш мя і паче сніга убілюся (Полтава, с. 177). Ці слова належать благому діду, який почув вистріли, що свідчили про початок битви між сотником Мручком та москалями, сили яких були більшими. Здавалося, що всі загинуть у нерівному бою.

Беззаконіє моє прости і гріх мой перед тобою єсть вину, – шептала слова псалмодівця (Не вбивай, с. 473). Любов Федорівна забрала непритомну Мотрю, щоб перевезти її в монастир, дорогою вона почала ридати і молитися.

1.2.3. 90 псалом

Не прійдет к тобі зло, і рана не приблизиться тілеси твоєму. На аспіда і василіска наступиши і попереши льва і змія. Яко на мя упова і избавлю і... Уповай на Господа нашого, Мотре, і призывай його... Внуши,

Боже, молитву мою і не презри моєго... (Мотря, с. 135). Молитва Марії Федорівни, тітки Мотрі, яка промовляє її над хворою племінницею, перед приїздом Мазепи до Кочубеїв в гості. Поширений охоронний 90 псалом доповнено тут особистим молитовним звертанням. *Господь утішеніє моє і прибіжище моє Господь*, – шептав Василь Леонтійович Кочубей (Не вбивай, с. 201). Молитва перед початком страти.

1.2.4. 102 псалом

Благослови, душе моя, Господа і вся внутренняя моя імя святое єго! (Мотря, с. 135). Мотря від хвороби почала марити і Марія Федорівна почала тричі хрестити її, промовляючи ці слова. Це перший антифон співають під час Божественної Літургії, що є уривком зі 102 псалма.

1.2.5. 120 псалом

Разведох очі мої вгору, отнюд уже прїїдеш помощ моя. Помощ моя от Господа, сотворишаго небо і землю (Мотря, с. 136). Молитва Марії Федорівни над хворою Мотрею, після якої вона приходить до тями.

1.2.6. 6 псалом

Господи, да не яростію Твоєю обличиши мене, ніж гнівом Твоїм накажеши мене. Да постидяться і смутяться всі врази мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі (Полтава, с. 66–67). Уся шведська армія була дуже побожною і часто молилася.

1.2.7. 19 псалом

Услишить тя Господь у день печалі, защитить тя ім'я Бога Яковля (З-під Полтави до Бендер, с. 45). Гетьман почав шептати псалом, який підхопили шведи.

1.2.8. Троїчні Тропарі

От одра і сна воздвигл мя еси, Господи, ум мой просвіти і серце і устні мої оверзи, – шептала поранну молитву. – Внезапно судія приїїдет, і коєгождо діяння обнажатся, со страхом зовем свят, свят, свят, еси Боже наш (Мотря, с. 131). Це Троїчні Тропарі, які виголошує Марія Федорівна, тітка Мотрі, під час своєї ранкової молитви. Таку ж молитву, з незначними змінами, можна знайти у „Православному молитвослові (церковнослов’янською мовою в українській транслітерації)” [19].

1.2.9. Царю небесний [19]:

Господи! Жизні і блага подателю, не опускай нас (Не вбивай, с. 480). Це слова діда, одного з учасників оборони Батурина, який залишився живим і молився над руїною міста. Вислів *не опускай нас* не входить до традиційного тексту цієї молитви.

1.2.10. Тропар Пресвятої Богородиці перед її іконою, названу Смоленською [18]:

Владичице, помози на ни милосердовавши, потицися, погибает, от множества прегрешений, не отвори твоя раби тщи; ты бо єдину надїжду імами... ащо бо ти не би предстояла моляще, кто би нас избавил от толиких бїд! (Мотря, с. 277). Цю молитву виголошує ігуменя монастиря, у котрий мали привезти Мотрю Кочубеївну, але її викрали по дорозі.

1.2.11. Тропар Казанської ікони Божої Матері [18]:

Заступнице усердная, мати Господа вишняго, за всіх молиши сина твоего, Христа Бога нашего і всім твориши спастися, в державний твой покров прибїгающим, – амінь (Мотря, с. 132). Молитва до ікони Божої Матері, яку промовляє Марія Федорівна, прийшовши до кімнати Мотрі. Це є тропар Казанської ікони Божої Матері, що вказує на те, що саме ця ікона знаходилася в кімнаті.

1.2.12. Інші молитви:

Ненавидящих і обидящих нас прости, Господи Человіколюбче. Братіям і сродником нашим даруй яже ко спасенію прошенія і жизнь вічну (Мотря, с. 236). Марія Федорівна, тітка Мотрі, проголошує молитву перед сном, будучи хворою, важко промовляє слова. Цю молитву ми знаходимо в тому ж варіанті, що й у тексті в „Православному молитвослові (церковнослов’янською мовою в українській транслітерації)” [19].

В немощех суция посіти і ісціленіє даруй (Мотря, с. 236). Мотря говорила молитву своєї тітки, Марії Федорівни, котра через хворобу не могла закінчити її. Цю молитву ми можемо знайти також у „Православному молитвослові (церковнослов’янською мовою в українській транслітерації)” [19].

Возложім упованіє наше на Бога, – він бо приют і защита наша, – промовив Войнаровський (Полтава, с. 13). Розмова з гетьманом, після підписання договору з шведами. Мазепа готовий поділитися радістю з Мотрею, тому запитує, де вона у Войнаровського. Показовими формантами церковнослов’янізмів є іменникове закінчення *іє* у слові *упованіє*; префікс *воз-* – *возложім* [16 с. 18], які є лексико-морфологічними церковнослов’янізмами.

Всі ми станемо на судилищі Господнім, і всім нам кара буде або нагорода. І що лиш тоді видні будуть усі наші мислі й помишленія і всі гріхи наші, вольнії же і невольнії (Мотря, с. 53). За сюжетом гетьман спиняє свій віз перед чоловіком, який помирає. Мазепа заспокоює його в останні хвилини. Цей вислів походить від покайної молитви перед Тайною Євхаристії та оповідань про події на Страшному Суді. На церковнослов’янське походження вказують повні форми прикметників *вольнії же і невольнії* (морфологічні церковнослов’янізми) та іменник *помишленія*.

...мандрівка перед світаннями по жебрацьких шатрах, щоб роздати два карбованці на моленіє „да устроїт Господь вещь, яко же хочет” (Не

вбивай, с. 78). Орлик роздумує над останніми діями Мазепи, які є небажаними для державотворця. *Моленіє* – „просьба, благання“ [3, с. 108]. Формальним показником церковнослов'янізму є іменникове закінчення *-іє* [16, с. 18]. Це морфемно-словотвірний церковнослов'янізм. *Да устроїт Господь вещь, яко же хочет* – це назва одного з молінь.

1.3. Благословення.

Благословення Господнє да будет с тобою однині і до скончання днів твоїх, мій сину (Мотря, с. 53). Гетьман приходить до своєї матері, яка є ігуменею монастиря. Мазепа просить у матері благословення. Це синтаксичний церковнослов'янізм, який походить від благословення священика в кінці Служби. На церковнослов'янське походження вказують: частка *да*, прийменник *с*, префікс *од-* та іменник *скончання*, у значенні „закінчення”.

Да будет Господь з вами, благочестиві воїни Христові! – І со духом твоїм, – відповідали дотепніші (Не вбивай, с. 103). Архієрей, котрий допомагав Мазепі в його ділі, наближався до місця, де квартирував гетьман, тому і проїжджав через козацькі загони, які нерado давали йому дорогу. За це він благословив їх хрестом та цими словами.

Милість Божя да будет з вами. – І со духом твоїм, – відповіли побожно (Не вбивай, с. 193). Гетьман закінчує свої накази стосовно оборони міста та благословить містян. На церковнослов'янське походження особливо вказують: частка *да*, прийменник *со*.

Цікавим є закінчення *т* у дієслові *будет*, бо для українського варіанту церковнослов'янської мови характерним при читанні закінчення *-єть* у 3 особі однини теперішнього часу 1 дієвідміни треба вимовляти *е* (тобто „*ть*” випадає) [72, с. 164], тут же опускається лише м'якість [т], що може свідчити про особливість вимови церковнослов'янського тексту болгарської редакції, яку міг знати автор. Морфологічний церковнослов'янізм.

Господи сил с нами буди, іного по разві тебе помощника в скорбех не імами: Господи сил, помилуй нас (Мотря, с. 236). Тітка промовляє ці слова при благословенні Мотрі в дорогу. Ці слова походять з церковної пісні, яка починається такими ж рядками.

1.4. Уривки Літургії.

Це ж бачиш спір такий, коли перемінюється хліб у тіло Христове. Чи тоді, як священик проголошує: „Прийміте, ядіте... пійте од нея всі!”, чи як призиває Духа Святого словами: „І сотвори хліб сей честное тіло Христа Твого а єжи в чаши сей честную кров Христа твого, преложив духом Твоїм святим” (Мотря, с. 327). Мотря пояснює суть хлібопоклонної єресі своєму прислужникові і використовує слова зі Святої Літургії (Великий вхід) [75].

Народ чекав, коли священик промовить слова „со миром ізойдім!” (Не вбивай, с. 301). Містяни перебували в страху перед облогою, тому вже і чекали на завершення Служби. Виділені слова – це закінчення Літургії Іоана Златоустого [75].

1.5. Мікроконтексти невідомого джерела. Сюди віднесено мікроконтексти, які являють собою церковнослов'янські речення, але для яких ми не змогли визначити джерело.

Врагу твоєму віри нікогда не даждь (Мотря, с. 424). Мазепа розповідає Орликові про спробу Москви поставити свого митрополита в Києві, про те, як київські монахи відстоювали свої права і власного митрополита, дотримуючись того, що написано в Писанні. А після того просить Орлика поїхати в Київ і розвідати в митрополії, де він колись працював, чи дозволять йому одружитися з Мотрею. Формальним показником церковнослов'янзму є неповноголосна форма *-ра-*: *врагу* [16, с. 18]; *нікогда* – „ніколи“ [3, с. 128]; *даждь* – дієслово *дати* у 2 особі однини наказового способу.

Хто терпен, той спасен (Не вбивай, с. 150). Отця-тринітарія, людину Мезепа, прийняли за шпигуна. Козаки вже хотіли розправитись над ним, але гетьман врятував його та почав жаліти, що той потерпів певні муки. Це народне прислів'я, яке відображає християнське уявлення про спасіння. *Терпен, -на, -не* – претерпѣвший. Хто терпен, той спасен. Чуб. 1. 298. [73, IV, с. 257]. Це морфологічні церковнослов'янізми (короткі форми прикметників).

Прескорбна єсть душа моя, – почав гетьман, – і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелося крізь сльози промовити колись: „*Вскую мя оставил єси, Господи!*” (Мотря, с. 28). *Прескорбна єсть душа моя, принце* (Полтава, с. 125). Люксембург і Рачок – блазні Карла та Мазепа – говорять між собою, з посиланнями на своїх володарів. Про український варіант церковнослов'янської мови тут свідчить: префікс *пре-* у прикметнику *прескорбна*, *прѣ-* звичайно вимовляємо як *пре-* [72., с. 163], морфемно-словотвірний церковнослов'янізм; *єсть* – букву *є* на початку і в середині після голосної вимовляємо [йє] [72, с. 163], фонетичний церковнослов'янізм, бо з часом він розвинувся до сучасної форми *є*.

2. Окремі лексичні церковнослов'янізми як компоненти речень

У мові творів Богдана Лепкого знаходимо численні лексичні церковнослов'янізми, які автор використовує як елементи речень.

2.1. Лексема *амінь* означає *істинно*, буквальний переклад „нехай так і буде“ [3, с. 13]. Це лексичний церковнослов'янізм.

Традиційно цю лексему вживають в кінці молитви, проповіді, висловлення побажальної семантики.

Як почула „амінь”, зійшла по східцях на стежку і підступила до нього (Не вбивай, с. 91). Любов Федорівна чекала, поки Кочубей договорить свою передсонну молитву, щоб розпочати з ним розмову.

У мовотворчості Богдана Лепкого фіксуємо вживання лексеми *амінь* як окреме речення після висловленого.

Амінь! – повторили усі, цілуючи хрест (Мотря, с. 35). Гетьман вимовляє клятву, після таємної наради зі своїм оточенням, яку присутні завершують вигуком.

Амінь! (Мотря, с. 62). Мати Івана Мазепи, ігуменя, прощає гріхи своєму синові після сповіді і закінчує розгрішення цим вигуком.

Амінь! – доповів Кочубей... (Мотря, с. 284). Любов Федорівна клянеться в тому, що коли знайдеться Мотря, вона буде ставитися до неї добре, не вступатиме в конфлікти з нею. Кочубей завершує її клятву.

„Амінь!” – промовили духовні... (Не вбивай, с. 192). Орлик зачитав маніфест царя, про привселюдну страту зрадників Мазепи. Духовні так завершили його прослуховування.

Амінь, – доповів гетьман і перехрестився (Не вбивай, с. 258). Мазепа разом з Войнаровським і Орликом після прочитання рішення царського консилиуму, приходять до спільного рішення переходити до шведів. Бачимо, що такі узагальнювальні однослівні реченнєві побудови можуть бути доповнені авторською уточнювальною інформацією, що містить описи певних рухів, жестів персонажа, що увиразнює сприйняття цілісного образу героя, його реакції, сприйняття описуваної у творі ситуації.

Руку свою на її худі руки поклав: „Амінь” (Полтава, с. 201). Гетьман зустрів Мотрю після тривалого часу, упродовж якого ніяких вістей від неї не було. У цьому випадку лексема *амінь* вжита письменником для відтворення жесту.

... Що дай Господи – амінь! – Амінь! – повторили усі... (Полтава, с. 247). Козаки ще раз заприсягнули гетьманові на вірність, хоча він того не хотів. Лексему *амінь* вжито козаками як знак, символ непорушності обіцянки, присяги.

Амінь! (Полтава, с. 260). Гетьман роздумував над проблемами, які могли відбити у нього бажання до продовження початого діла. Амінь він вголос не сказав, проте подумав так.

*Кріпко стій і не млій, бо це бій-перебій, бій сумлінь, – **амінь**...* (З-під Полтави до Бендер, с. 87). Орлик наодинці думає чи зможе він взяти булаву після смерті Мазепи. Єдиним його конкурентом є Войнаровський.

*Що дай, Боже, **амінь**!* (З-під Полтави до Бендер, с. 231). Гетьман завершує слова Орлика про те, що умови царя обурливі, тому оточення оборонятиме та буде мститися за його образу.

*Як наскочать вовки, то й – **амінь*** (З-під Полтави до Бендер, с. 49). Деякі козаки під час відступу не лягали спати, аргументуючи це тим, що на них можуть напасти вовки. У цьому випадку *амінь* означає „смерть, кінець життя”.

*Хочуть заспівати нам **амінь*** (Не вбивай, с. 258). Це слова Войнаровського, які він промовляє після того, як прочитав рішення царського консилиуму. *Амінь* – „кінець, усе скінчено“ [СУМ, I, с. 39].

2.2. *Оуста* – „губи, уста“ [З, с. 286]. Лексичний церковнослов’янізм.

*Глянь, **уста** мої, як полотно, а волос білий, як сніг* (Мотря, с. 135). Іде діалог між Мотрею і Марією Федорівною, під час якого тітка вказує на свою старість.

*Замість відповіді Марія Федорівна поцілувала сестрінницю в **уста*** (Мотря, с. 137). Описана дія, яка завершує попередній діалог з Мотрею.

*...шмишкала беззубими **устами*** (Мотря, с. 146). Слова автора, котрі відносяться до фрази Марії Федорівни і підтверджують її невдоволення ситуацією.

*Твереза я, Василю Леонтіювичу, Бог мені свідком, нічого в **устах** не мала* (Мотря, с. 282). Любов Федорівна повідомляє Кочубея, що Мотрю викрали по дорозі в монастир. Він ставить цю інформацію під сумнів, скидаючи на те, що жінка не в собі. *Нічого в устах не мала* – це сталий вираз з церковнослов’янським компонентом *уста*, еквівалентний сучасному фразеологізму *Росинки в роті не мати*, який означає, що вона нічого не вживала чи то з напоїв, чи то з їжі.

*Не християнська річ **устами** молитися, а серцем помсти бажати* (Мотря, с. 304). Мати Мотрі бажає повернути її додому, але якщо гетьман не погодиться віддати її добровільно, то потрібно підносити повстання проти нього, скаржитися митрополитові та царю. Кочубей проти цього. *Устами молитися, а серцем помсти бажати* – це прислів'я з церковнослов'янським компонентом, який означає „бути нечесним по відношенню до когось”.

2.3. Прелюбодій – „перелюбник, розпусник” [3, с. 200]. Морфемно-словотвірний церковнослов'янізм. Префікс *прѣ-* звичайно вимовляємо як *пре-* [72, с. 163]. Букву *ѣ* вимовляти скрізь, поза деякими винятками, як *і*, але префікс *прѣ-* належить до винятків [72, с. 163].

*Не жінкою, а коханкою, кажи, коханкою **прелюбодія** старого!* (Мотря, с. 240). Відбувається конфлікт між Мотрею і її матір'ю через те, що донька пообіцяла гетьману стати його жінкою. Натомість незадоволена мати називає гетьмана прелюбодієм.

*Гетьманська наложниця, любовниця старого **прелюбодія**!* (Мотря, с. 242). Конфлікт продовжується. Любов Федорівна, мати Мотрі, заходиться істеричним сміхом з цими словами.

*Старий **прелюбодій**, безсоромний женолюб, нищитель дівочої цноти, – зневажала Любов Федорівна Івана Степановича...* (Мотря, с. 299). Мати Мотрі дізнається від Кочубея, який відвідав Мазепу в Бахмачі, те, що її дочка знаходиться в нього. Через це, у пориві злості, обзиває гетьмана прелюбодієм. *Женолюб* – слово утворене від слів *жєна* – „жінка, дружина” [3, с. 63] та *любити* – „любити, хотіти” [3, с. 103] способом словоскладання. *Женолюбний* – „книжн. який дуже любить жінок” [СУМ, II, с. 519]. *Нищитель* – „той, хто знищує, руйнує” [СУМ, V, с. 417]. На церковнослов'янське походження вказує іменниковий суфікс *-тель* [16, с. 18]. Це морфемно-словотвірні церковнослов'янізми.

*А тхорі, а мамули, а **прелюбодії** окаянні!* (Полтава, с. 44). Це слова сотника Мручка, який перебував у битві з ворогом і проклинав його.

А до того ще Августові руку подай, як рівний рівному, такому п'яниці, прелюбодійникові, кривоприсяжникові (З-під Полтави до Бендер, с. 229). Карло повідомляє Мазепу про те, що цар надіслав пропозицію перемир'я та розповідає про його умови.

2.4. Окаянний – „підлий, грішний, нещасний” [3, с. 137]. Лексичний церковнослов'янізм.

*Відчини, **окаянний**, відчини!* (Мотря, с. 242). Кочубей закрив свою дружину в одній із кімнат, щоб припинити її конфлікт з Мотрею.

*Тю на ваші голови кострубаті, – гукнув. – Дейнеки **окаянні!*** (Полтава, с. 55). Сотник Мручко кляне козаків, які почали сперечатись і не помітили, як наближався гетьман.

*От морока мені з тією **окаянною** дівкою* (Полтава, с. 74). Одарку, кохану одного з козаків, поранили і напівживу привезли до жінки на лікування. Вона саме перевозила дівчину в надійне місце, проте вона постійно рвалася назад, до свого коханого.

*А я, Ірод **окаянний**, жало́бу на свого сотника до царського стола заносив, що він цареві зрадив, із Мазепою пішов* (Полтава, с. 212). Один із козаків, побачивши трагедію спаленого Батурина та кількість померлих, кається в тому, що зрадив своїх. Ірод – юдейський цар часів Христа, який намагався вбити його після народження.

*Юда я, Юда **окаянний!*** (Полтава, с. 213). Той же козак кається у своєму гріху зради. Юда – учень Христа, котрий зрадив його. Юдою називають зрадників, запродавців [СУМ, IV, с. 57].

*Негідний я милости твоєї, ясновельможний пане, ледар я **окаянний!** Не ласки, а кари твоєї прошу!* (Полтава, с. 217). Сорич – козак, який каявся у зраді, прийшов до гетьмана. Проте той не карає його, а випитує інформацію про ворожий табір, адже козак був там.

*Скортіло і мене **окаянного**, як той циган, так і я гадаю собі: і! треба брати, бо ще другий візьме...* (Полтава, с. 218). Сорич розповідає, чим

спокушають козаків, щоб ті переходили до москалів, – їм виписують жаловані грамоти на землю.

*Який же тут лад! Безладдя **окаянне**...* (Полтава, с. 251). Козацький табір рухається далі. Вози ідуть один за одним. Козаки говорять про те, що їм важко через те, що між ними появився невоєнний люд і втратився їхній устрій.

*Кидаю собою по сінях, як **окаянна**, туди й сюди, аж чую під ногами дудонить...* (Полтава, с. 282). Одарка розповідає Обидовській, як вона була за крок від смерті у полоні москаля.

*Кінчилося тим, що король казав собі подати Аякса і з двома-трьома трабантами, або з яким недосвідченим молодим хорунжим як **окаянний** чвалав полями на те, щоби, стрівши московську патрулю, звести з нею божевільний бій* (Полтава, с. 301). Король, після наради, відправився у свої звичні блукання пошуку ворога.

*... боронилися б з **окаянними** людодідами на смерть і на життя* (З-під Полтави до Бендер, с. 20). Розбите москалями військо готове було битися до кінця, незважаючи ні на що.

*... а ми, мов **окаянні**, літали сюди й туди, видираючи собі очі з лобів, лихий зна з якої причини* (З-під Полтави до Бендер, с. 147). Це слова Герцикової дружини, що дякувала за мудрі слова сотникові Мручку, який говорив про причини того, що вони знаходяться на чужині.

*А тхорі, а мамули, а прелюбодії **окаянні**!* (Полтава, с. 44). Це слова сотника Мручка, який перебував у битві з ворогом і проклинав його.

2.5. Чаша – уживають для наочного вираження страждань чи випробувань, призначених Богом [28, с. 812]. Лексичний церковнослов'янізм, елемент біблійного фразеологізму *випити (гірку) чашу (до дна)*.

Не треба. Хай вип'ю чашу до дна (Не вбивай, с. 194). Мазепа спілкується з Кочубеєм, якому потрібна допомога лікаря. Гетьман її

пропонує, але Кочубей відмовляється, бо хоче терпіти за свій гріх перед своїм маєстатом [38]

Може, Бог дасть, що відніметься тая чаша від вас, може, ворог не буде мати сили й часу облягати цей город... (Не вбивай, с. 292). Гетьман дає останні настанови перед від'їздом з Батурина. Основну відповідальність покладає на Чечеля, і надіється, що місто не буде потерпати від облоги ворогом.

А якщо я, недостойний раб твій, милости твоєї сподобився, дай, щоб я чашу сію за народ сповнив... (Полтава, с. 110). Гетьман завершує свої роздуми над долею України і просить Господа, щоб той допоміг йому.

Ще трохи, трохи, ще діло не доведене до краю, ще чаша не допита до дна... (Полтава, с. 211). Гетьман почув співи хору над покійниками. Його охопив страх, чи не над ним співають, бо він хворів.

Хай потрохи гірку чашу ковтає... (З-під Полтави до Бендер, с. 58). Мручко просить Орлика, щоб той ще не розповідав про поразку війська під Переволочною Мазепі, бо він хворий.

2.6. Херувим – „херувим – один з дев'яти ангельських чинів” [3, с. 288]. **Серафим** – „серафим – найвищий ангельський чин” [3, с. 229]. Лексичні церковнослов'янізми.

Ніби херувим через двір перелетів (Мотря, с. 194). Гетьман відвідував козаків під час застілля. Після того, як він пішов, котрийсь з козаків так сказав. На наш погляд, це фразеологізм, який, у цьому випадку, означає „захоплення від людини, піднесення її до рівня ангела”.

Невже ж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон нез'ясований, херувимами мальований, серафимами золочений, а життям-буттям потолочений, і поширпаний, поболочений, як сон, що приснився мені? (Не вбивай, с. 469–470). Скорін був дуже добрим до Мотрі після її допиту, тому вона роздумує над причинами такої доброти.

По тім, що як добудете її, то ясно зробиться на світі, засяє сонце, пробудяться пташки, злетяться *херувими* й *серафими* і заспівають: „Госанна!”... (Полтава, с. 193). Петро шукає свою наречену Катрю і просить козаків допомогти йому, проте вони питають як її пізнати. *Осанна* – осанна – букв. „поможи!” Початково, „осанна” – це благання про поміч, пізніше – радісний оклик на честь Бога або царя; літургічна формула давніх юдеїв [3, с. 141]. У тексті слово має протетичне г: *госанна*.

2.7. Єресь – „релігійне вчення, що заперечує догми та організаційні форми панівної церкви” [СУМ, II, с. 498]. Лексичний церковнослов’янізм.

Там навіть ті їх середньовічні возріння страшилищ – *єресь* небезпечная (Мотря, с. 264). Мазепа з Войнаровським в одній кімнаті обговорюють книги про середньовіччя, розвиток науки в Європі. Гетьман роздумує над розвитком українського письменства та науки загалом, яка для Москви є непотрібною. *Възьрѣти* – подивитися, прозріти [3, с. 37], префікс *воз-* є показовим формантом церковнослов’янізмів [16, с. 18], букву *ѣ* вимовляти скрізь, поза деякими винятками, як *і* [72, с. 163], це морфемно-словотвірний церковнослов’янізм. *Небезпечная* також є церковнослов’янізмом, оскільки це нестягнена форма прикметника (морфологічний церковнослов’янізм).

Це про хлібопоклонну *єресь*, – казала... (Мотря, с. 327); – Як панночка зволила казати? – *Хлібопоклонная єресь* (Мотря, с. 327); ...тих, що вірять, немов то при „прийміте, ядіте” хліб вже є тілом Христовим, православна церква вважає єретиками, а *єресь* їх називає „хлібопоклонною” (Мотря, с. 327). Мотря знаходиться в одній кімнаті зі своїм прислужником, який читає назви книжок, що знаходяться там. Вона розповідає йому, про що в них йдеться.

2.8. Анатема – анафема – вигук, букв. „будь проклятий”; прокляття; анафема – „церковне покарання, відлучення від Церкви” [3, с. 14]. Лексичний церковнослов’янізм. Тут *анатема*, оскільки це слово грецького походження.

Як на гетьмана анатему кидати мали... – На гетьмана? Анатему? (Полтава, с. 227); *Після молебня митрополит з рештою духовних високопоставлених осіб, мали виголосити анатему й вічний проклін злодієві і зрадникові Мазепі* (Полтава, с. 233); *За порушення присяги і за зраду великому цареві: анатема! анатема! анатема!* (Полтава, с. 233); *Поки ми замість анатемі слова не кинемо на них анатемі чину, – додав оповідач. – Анатемі чину, – повторили й другі...* (Полтава, с. 233). До гетьманського табору прибився хлопець, який втік з Лебедина. Відпочивши з дороги, він почав розповідати, що відбувається у ліві ворога. Детальнішого пояснення потребують словосполучення *анатема слова* й *анатема чину*. За сюжетом твору, *анатема слова* – це словесне прокляття, яке наклали на гетьмана, а *анатема чину* – це помста козаків за образу гетьмана, тобто утиски та знищення ворога, яке дорівнюватиме прокляттю.

Погром Левенгавпта, Батурин, Стародуб, вибір нового гетьмана, анатемі, стужа, – одного з тих нещасть доволі, щоб захитати навіть найсильнішою душею (Полтава, с. 260).

2.9. Животворити – „дарувати життя, оживити, воскресити з мертвих” (Рим. 8: 11; 2 Кор. 3: 6), звідси походять дієприкметники *животворящий* і *животворящъ* (Рим. 4: 17; 1 Кор. 15: 45) [28, с. 184].

Перед ним стіс паперів і хрест з часткою святого, животворящого древа (Не вбивай, с. 78). Орлик заходить до кімнати гетьмана, який уже сидить за столом.

В отсім хресті, – говорить архієрей, – частина животворящого древа – пам’ятайте! (Не вбивай, с. 143). Гетьман обходить козацькі частини, які складають йому присягу на вірність. Її проводить архієрей.

Формальним показником церковнослов'янізму є дієприкметниковий суфікс **-ящ-**, а також неповноголосне звукосполучення **-ре-** у слові *древо* [16, с. 18]. Це морфемно-словотвірний церковнослов'янізм, що входить до стійкої сполуки *животворяще древо*.

2.10. Церковнослов'янські фразеологізми.

Суєта мирська – це вислів з книги Еклезіяста, який означає те, що немає ніякого значення, марнота марнот.

Суєта – означає клопітку, посилену діяльність, яка не приносить бажаних результатів є марною і безцільною [28, с. 688]. На початку слова і всередині після голосної є вимовляти як [йє] [72, с. 163].

Мала там перебути не менше двох тижнів, щоб в обителі святій відпочити від суєти мирської і від житейських турбот (Не вбивай, с. 120). Мотря відправляється в монастир.

Поївши, попивши та закуривши люльку, стали думати над суєтою мирською (З-під Полтави до Бендер, с. 95). Козаки стали табором біля Бендер, куди турки вийшли продавати крам та їжу.

Синтаксичний церковнослов'янізм, тому що в сучасній українській мові *суєта мирська* використовується з певною стилістичною метою, відображаючи синтаксичні особливості церковнослов'янської мови, – прикметник знаходиться в постпозиції до іменника.

У мене ж ключ, „двері райскія нам отверзающий” (Не вбивай, с. 390). Мотря заспокоює осавула. Вона має ключ від порохової вежі й готова в потрібний момент підірвати її. Це фразеологічний церковнослов'янізм. *Двері райскія* – це синонім до *Царські Врата* – „центральні ворота іконостасу православного храму“. Можемо припустити, що цей фразеологізм означає початок якоїсь дії, адже ці ворота відчиняють на початку Літургії. *Отверзати* – „розкривати, отверзатися” [3, с. 143].

Невже ж і її велиш Ти розпняти на хресному дереві..? (Полтава, с. 109). Гетьман сів під образом Христа на Оливній горі, тому згадував про

муки Спасителя і оцінював сучасну йому ситуацію з Україною. ...*розпняти на хрестному дереві*... – це фразеологізм з церковнослов'янськими компонентами, який означає смерть і важкі муки, які призводять до неї. Він ґрунтується на євангельських розповідях про смерть Христа. Формальною ознакою церковнослов'янського слова є його фонетична будова, а саме – неповноголосне звукосполучення *ре* у слові *дереві* [16, с. 18].

... *чужі й свої посіпаки жребія о її ризи княжі метали*... (Полтава, с. 109). Продовження гетьманових роздумів. ... *жребія о ризи княжі метали*... – це фразеологізм з церковнослов'янськими компонентами, який означає „ділити щось без волі власника” [38]. Він ґрунтується на євангельських розповідях, коли перед розп'ятим на хресті Ісусом натовп ділив його одяг. Формальною ознакою церковнослов'янського слова є його фонетична будова, а саме неповноголосне звукосполучення *ре* у слові *жребій* [16, с. 18].

Всі очі радістю горять, груди воля розпирає: „Осанна! Осанна!” (Мотря, с. 182). Мотря розповідає тітці свою мрію про те, що Україна буде вільною, як українським гетьман в'їжджатиме в Київ, що це буде так, як вхід Христа в Єрусалим. Це лексичний церковнослов'янізм. *Осанна* – 1) *церк.* Молитовний вигук стародавніх євреїв і християн; 2) *перен., заст.* Уславлення кого-, чого-небудь; слава, хвала [СУМ, V, с. 753].

Як свічки над усопшими, прийшло Ломиковському на згадку (Не вбивай, с. 14). Ломиковський роздумує над здоров'ям Мазепи, яке погіршилось після того, як Мотря поїхала від нього. Очі Мазепи світилися так, як свічки над померлим. *Усопшій* – „умершій” [28, с. 762]. Це лексичний церковнослов'янізм.

Бо мені хотілося б тамтошнього митрополита попрохати, щоб він з маслосвятієм приїхав до мене (Не вбивай, с. 21). Хворий Мазепа розмовляє з Меншиковим. Питає його, чи не посилають вони людину до Львова, бо Мазепа хоче сповідатись у львівського митрополита. *Маслосвятіє* – Таїнство Маслосвяття і Маслосвяття, Маслосвячення – „Таїнство зцілення душі й тіла

хворої людини” [65, с. 127]. Формальним показником церковнослов’янізму є іменникове закінчення **-іє** [16, с. 18]. Це морфемно-словотвірний церковнослов’янізм.

Гріш – річ набута, – відповів гетьман. – Щоб ми здорові були, для доброго діла не пожалуємо мамони. А в душі погадав собі: як то сила в тій марній мамоні! (Не вбивай, с. 39). Гетьман спілкується з отцем-тринітарієм, який натякає на те, що його княгиня витрачає багато грошей на спільну справу, через що не може викупити заставлені діаманти, та і йому дорога обходиться не дешево. На що гетьман відповідає, що не пошкодує нічого для успіху справи. *Мамона* – „майно; уособлення грошей, майна, які запановують над людиною” [3, с. 105]. Це лексичний церковнослов’янізм.

Це така благодать, якої з легкої руки не дають (Не вбивай, с. 108). Це слова архієрея, який має щось доповісти Мазепі, якому вже не терпиться дізнатися інформацію. *Благодать* – „благодать, добродійність” [3, с. 19], *благодать* – „милість, благовоління, приємність, привабливість” [28, с. 41]. Формальним показником церковнослов’янізму є структурний компонент складних слів *благо-* [16, с. 18].

Здавалося б, тихий, смирний, як „агнецъ”, котрого на „закланіє” ведуть, аж нараз таку собі штуку втне, як Батурин (Не вбивай, с. 366). Меншиков роздумує над поведінкою українського народу. Лексичні церковнослов’янізми *агньць* – „агнецъ, ягня” [3, с. 12]; *на заклання* – „на смерть” [СУМ, III, с. 146], показовим словотвірним формантом церковнослов’янського походження є іменникове закінчення **-іє** [16, с. 18].

Намовляє нас до злого, іскушає (Не вбивай, с. 369). До батуринців прийшов посол від Меншикова, народ навіть слухати його не хоче, хоч цього просить Чечель. Лексичний церковнослов’янізм. *Искоушати* – „спокушати” [3, с. 82].

Й не маємо охоти йти в преісподні (Полтава, с. 330). Шведські генерали мають намір відправити вість додому, що вони ще живі та мають

намір повернутися назад. *Преисподній* – „нижній, дуже низький, підземний” [28, с. 485]. Тут вжито в значенні „пекло”. Лексичний церковнослов’янізм.

*Бо хоч не **первородний**, а все-таки великий гріх ми на душу прийняли* (З-під Полтави до Бендер, с. 182). Мручко говорить про те, чого Бог вигнав їх з рідної землі. *Первородный грѣхъ* – „гріховне зіпсуття людської природи, успадковане від Адама” [28, с. 414].

*Закосичена калиною дівчина степом ішла і будяки в подолок рвала, – **Пречистій** на **престіл**...* (З-під Полтави до Бендер, с. 113). Сотник Мручко задумався над тим, де тепер Чуйкевич і Мотря. Тому такі дивні картини малювала його уява. *Пречиста* – „Богородиця” [СУМ, VII, с. 548], *престол і розм. престіл* – „священне місце вівтаря – освячений стіл у центрі вівтаря, на якому здійснюють Таїнство Євхаристії” [64, с. 106]; префікс **прѣ-** звичайно вимовляємо як **пре-** [72, с. 163]; отже, це морфемно-словотвірні церковнослов’янізми.

2.11 Уривки із колядок, пісень.

Лиш кінь сумно пасеться,

Осел з зимна трясеться,

***Пастиріє** клячуть, клячуть, клячуть,*

*Бога в **плоти** бачуть, бачуть, бачуть,*

Тут же, тут же, тут же, тут же, тут (Мотря, с. 405). Щороку, на Різдво, до гетьманської резиденції приходять бурсаки з Києва, щоб подякувати йому за утримання їхньої колегії та поставити вертеп. Це слова із колядки „Бог ся рождає”. На церковнослов’янське походження вказує іменникове закінчення *-іє* у слові *пастиріє*; *пастырь* – „пастух; пастир” [3, с. 151], *плѣть* – „тіло, плоть, м’ясо” [3, с. 154]; лексичні церковнослов’янізми.

*Із Києва із Єрусалима, **Алилуя!***

Із Києва із Єрусалима

*Відтіль ішло три черниченъки. **Алилуя!***

*Первая йде, на **главі** хрест несе,*

Друга йде, євангелию несе,

*Третя йде, кадильницю несе, **Алилуя!*** (Полтава, с. 286). Серед козаків був старший чоловік, який розповідав побожні історії, а потім заспівав пісню. *Алилуя* – „приспів у богослужбових текстах, буквально „прославляйте Ягве” [3, с. 13]. Лексичний церковнослов’янізм. Формальною ознакою церковнослов’янського слова є його фонетична будова, а саме неповноголосне звукосполучення *ла* у слові *главі* [16, с. 18].

Отже, церковнослов’янізми у структурі історичної художнього тексту Б. Лепкого, що окремими групами, окрім функції реалістичного відтворення художньої оповіді, виконують експресивно-емоційну роль, зреалізовуючи функцію впливу.

Висновки до розділу 2.

На основі аналізу церковнослов’янізмів із пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“ ми виокремили такі групи: 1. Молитви, уривки зі Святого Письма, псалмів, богослужінь церковнослов’янською мовою української редакції. 2. Церковнослов’янізми як компоненти речень. У межах кожної з груп виокремлено й проаналізовано уривки з Євангелія, різних типів молитов, псалмів, тропарів, уривки літургій, а також проаналізовано окремі церковнослов’янські лексеми у структурі речень.

Богдан Лепкий використовує церковнослов’янську лексику для підкреслення релігійної свідомості героїв твору, а також для того, щоб наблизити мову твору до тогочасних реалій, адже на початку XVIII ст. суспільство в Україні було надзвичайно релігійним. Пенталогія „Мазепа” написана про тогочасну державну еліту – гетьмана, його найближче оточення, полковників, сотників, тощо, тому більшість випадків вживання церковнослов’янізмів належить саме цим героям – 54.2%. Серед них виокремлюємо гетьмана Мазепу, у якого простежено 22 випадки вживання церковнослов’янізмів. До речі, значно менше випадків вживання у героїв, які

є духовними особами, – 19.6%. Серед них найбільше вживання простежуємо у тітки Мотрі, Марії Федорівни, котра прийняла постриг, – 12. Проте варто зауважити, що духовних осіб не так багато серед героїв твору. Уживання церковнослов'янізмів притаманне також іншим героям твору, яких не можемо віднести до головних, а також до державної еліти – це, зазвичай, прості люди – 26.2%. Найбільше їх вживають козаки, містяни при загальних зборах – 10.

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ В ЗЗСО

На нашу думку, матеріали кваліфікаційної роботи про церковнослов'янізми як елемент ідіостилю Богдана Лепкого можна використати в роботі учителя української мови та літератури.

3.1. Вивчення творчості Богдана Лепкого на уроках української літератури в ЗЗСО

Програмою з української літератури для учнів ЗЗСО передбачено вивчення творчості Богдана Лепкого у 5-му класі, це твір „Мишка (Казка для дітей, для малих і великих)“, на вивчення якого відведено 2 години. У 10-му класі учні більш поглиблено знайомляться з постаттю Богдана Лепкого: запропоновано 4 академічні години, окреслено такі теми для вивчення:

- Огляд життя і творчості митця.
- Пенталогія про Івана Мазепу у 3-х томах і 5-ти книгах: „Мотря“, „Не вбивай. Батурин“, „Полтава“, „З-під Полтави до Бендер“. Іван Мазепа – як „золота доба“ Гетьманщини. Історичні факти і художній вимисел у пенталогії.
- Образ степу в романі й в українській літературній традиції та фольклорі.
- Образ Мотрі Кочубей як вияв дилеми між коханням і владою.

Предметними компетентностями визначено ті, що учні:

- **знають** про історичну пенталогію Богдана Лепкого про часи Івана Мазепи;
- **можуть пояснити** причину звертання автора до історичних подій XVII–XVIII ст. і особи Івана Мазепи;

- **уміють аналізувати й інтерпретувати** авторську оцінку І. Мазепи як державного діяча, відданого ідеї побудови сильної суверенної держави – України;

- **визначають та аналізують** поетику повісті та фольклорні образи.

Ключовими компетентностями є вміння учнями:

- знаходити необхідну інформацію у підручнику й інших друкованих і електронних джерелах, критично осмислювати її, виокремлювати головну і другорядну; згортати і розгортати текстову інформацію, аналізувати, систематизувати й узагальнювати її, представляти у формі таблиці, схеми тощо і навпаки;

- виокремлювати головну думку, факт, явище з-поміж інших, знаходити в тексті ключові фрази;

- залежно від мети використовувати різноманітні читацькі стратегії; визначати мету і цілі власної діяльності і розвитку, планувати, організовувати, здійснювати задумане, рефлексувати й оцінювати результат.

Громадянська компетентність полягає в тому, що учні аргументовано і грамотно висловлюють власну думку щодо суспільно-політичних питань; усвідомлюють роль української мови як ключового чинника творення нації і держави [81].

Матеріали нашої кваліфікаційної роботи зумовлюють потребу детальніше зупинитися на вивченні творчості Богдана Лепкого учнями 10-го класу.

Вважаємо, що кількість годин, запропонована програмою з української літератури, недостатня для всебічного досягнення творчості письменника, а тим паче для глибокого аналізу його творів. Саме тому, на наш погляд, доцільно поглиблено розглядати цю тему на уроках літературного краєзнавства.

3.1.1. Основні методичні засади уроків літературного краєзнавства

Важливим складником гуманітарного пізнання учнів ЗЗСО, безсумнівно, є літературна освіта. Чільне місце у системі літературного пізнання посідає вивчення літератури рідного краю. Ще з кінця 80-х років минулого століття в систему літературної освіти органічно вплелися уроки літератури рідного краю. Новими програмами для 5-12-х класів утверджено не лише доцільність, а й важливість вивчення творчості письменників-земляків у сучасних закладах загальної середньої освіти.

Доповнюючи основний курс української літератури, уроки літературного краєзнавства сприяють досягненню базових навчальних цілей вивчення літератури, серед яких визначено такі: виховання національно свідомих громадян України; підвищення рівня загальної освіченості учнів; усебічний розвиток, духовне збагачення, активне становлення і самореалізація особистості в умовах сьогодення; формування та утвердження національних і загальнолюдських принципів, гуманістичного світогляду особистості.

Виходячи з окреслених цілей, можемо визначити основні завдання уроків літературного краєзнавства:

- поглиблення відомостей про життя і творчість митців певної місцевості;
- розвиток інтересу учнів до творчого доробку митців рідного краю;
- вироблення особистісного ставлення до спадщини письменників рідного краю, розвиток умінь висловлювати власні думки про творчі особистості авторів виучуваних творів, їхніх героїв, аналіз засобів художнього зображення;
- прищеплення високих естетичних смаків учнів, виховання в них почуття прекрасного;
- поглиблення знань про історію рідного краю;
- розвиток логічного та образного мислення, культури мовлення й читання;

- вироблення вмінь ведення діалогу та полілогу, побудови монологічного висловлювання, ведення дискусії з проблемних питань виучуваних творів, узагальнення й систематизації знань, умінь робити конструктивні висновки;
- прищеплення повагу до видатних особистостей рідного краю, до їхнього внеску в національно-визвольну боротьбу;
- виховання працелюбності, милосердя, гуманного ставлення до надбань людства, природи тощо;
- розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь учнів, що досягається до певної міри практикою творів малих форм в усному та писемному виявах.

Досвідом учителів-словесників утверджено основні ефективні напрямки проведення літературно-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти:

а) робота на уроках літератури рідного краю, на які у програмі виділено окремі години (цей вид навчальної роботи передбачає спеціальну підготовку вчителя, що полягає у пошуку й аналізі краєзнавчих матеріалів);

б) робота на уроках української літератури, на яких учитель презентує учням елементи літературно-краєзнавчих знань, передбачені програмовим матеріалом; на таких заняттях учні отримують знання про письменника, творчість якого пов'язана з рідним краєм, про події, що відбувалися у рідному краї й описані у творі чи творах виучуваного автора;

в) позакласна робота, у якій вчитель застосовує різні методи, форми, прийоми позакласного навчання: досягнення літературної географії краю, зустрічі з письменниками чи людьми, які їх знали, відвідання музеїв, екскурсії літературними місцями рідного краю, літературні вечори тощо.

Органічне поєднання цих трьох напрямків літературно-краєзнавчої роботи у ЗЗСО є однією з особливостей сучасного шкільного літературного краєзнавства, що забезпечує цілісність у сприйнятті й осмисленні навчальної інформації. Цікаві факти з життя письменників рідного краю підсилюють інтерес учнів до вивчення творчості митців, оскільки стосуються їхнього

оточення, а також розвивають естетичне сприйняття дійсності, краси природи рідного краю, сприяють інтересу до вивчення історії рідної землі.

Уроки літератури рідного краю повинні бути не лише інформативними, а й продумати ними з погляду подачі інформації, цікаво організованими. Це можуть бути як традиційні уроки, так і нестандартні, до прикладу, уроки-конкурси, уроки-мандрівки, інсценізації, уроки-дослідження, уроки-конференції, семінари, диспути тощо.

У наступному підрозділі пропонуємо методичні рекомендації щодо висвітлення теми портрету Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни в контексті художніх та історичних аспектів.

3.1.2. Методичні рекомендації до вивчення теми „Художні та історичні аспекти портрету Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни“ (за повістю Богдана Лепкого „Мотря“)

Повість „Мотря“, своєрідний лірико-драматичний заспів до пенталогії Богдана Лепкого „Мотря“, „Не вбивай“, „Батурич“, „Полтава“, „З-під Полтави до Бендер“, є глибоким психологічним дослідженням поведінки не лише Мазепи та Мотрі, а й загалом українців у період доби злочинних дій Петра I в Україні. Цей твір відповідає віковим особливостям сприйняття десятикласників, уводить учнів у світ глибоких переживань героїв, їх уболівань за долю народу.

Подаємо наше бачення орієнтовного плану вивчення повісті, що охоплює три етапи.

I етап. Портрет Івана Мазепи в художньому та історичному вимірах

1. Повторення з курсу історії України життєвого шляху й політико-військової діяльності Івана Мазепи (1639–1709). Це може бути історична довідка вчителя історії України, учителя літератури, старшокласника, реферативна доповідь учня.

2. Історична і мистецтвознавча довідка про Мазепу як будівничого

храмів в Україні, мецената і покровителя Києво-Могилянської Академії. Для кращого сприйняття можна переглянути фрагменти наукового фільму гетьмана Івана Мазепу „Анафема“ режисера Л. Анчікіна, у ролі гетьмана Богдан Ступка (серія „Невідома Україна“. Київнаукфільм, 1993 р.).

3. Робота над текстом повісті. Можна інсценізувати уривок „Розмова гетьмана Мазепи із Степовим дідом“ із розділу „Незнакомії“.

4. Ідейно-художній аналіз інсценізованого (на розсуд вчителя, за бажанням учнів) уривка. Визначення його ролі в композиції твору.

5. Образ Мазепи у живописі, графіці, музиці, театрі, кіно (мистецтвознавчі дослідження).

II етап. Портрет Мотрі Кочубеївни в художньому та історичному вимірах

1. Історична довідка вчителя про Мотрю Кочубей.

2. Робота із текстом повісті. Тут можна використати навчальні методи художнього читання (до прикладу, прикінцевий уривок розділу „Бандура“), інсценізацію певних уривків твору (з розділів „Щастя“, „Білі коні“, „На Святий вечір“ – художні діалоги закоханих Мазепи і Мотрі).

3. Реферативна доповідь учня про образ Мотрі за листами Мазепи (з літературознавчим коментарем).

6. Доречним і таким, що вплететься у канву виучуваної теми, буде розгляд і аналіз картини Феодосія Гуменюка „Мотря Кочубеївна і Мазепа“ (можливо, з коментарями мистецтвознавця). Можна запропонувати учням зіставити художнє полотно з текстом повісті.

7. Доцільно, як на нас, буде подання концепції образу Мотрі у художньому фільмі Юрія Іллєнка „Молитва за гетьмана Мазепу“ (з коментарями вчителя історії, мистецтвознавця).

III етап. Підсумкова бесіда

На цьому етапі передбачено формулювання учнями підсумкових узагальнювальних тез, які б чітко презентували аналітичні здібності учнів, їхнє вміння підсумовувати навчальний матеріал, визначати найважливіше з

виучуваного, робити власні висновки й узагальнення, що базуються на засвоєнні історичних фактів, наукових, мистецьких відомостях.

3.2 Використання матеріалів кваліфікаційної роботи на уроках української мови

Навчальною програмою з української мови для учнів 6-го класів ЗЗСО передбачено цикл уроків з лексикології, що охоплюють 8 годин (передбачено також додаткову годину для узагальнення набутих знань). Серед тем, що стосуються результатів нашого магістерського дослідження, розробниками програми запропоновано такі: „Групи слів за походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова“, „Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми“, „Групи слів за вживанням: загальноновживані й стилістично забарвлені“.

Знаннявий складник навчальної програми передбачає те, що учень:

- **знає та розуміє** значення основних термінів розділу;
- **пояснює** лексичне значення слова;
- **пояснює** поділ слів на власне українські й запозичені;
- **розуміє й пояснює** причини вилучення з активного вжитку певних слів (історизмів, архаїзмів) та появи того чи іншого неологізму;
- **пояснює відмінність між** словами загальноновживаними та стилістично забарвленими, доцільно їх використовує;
- **обґрунтовує** вживання в наукових і художніх текстах застарілих і діалектних слів.

Діяльнісним складником передбачено, що учень:

- **розрізняє** слова за походженням (власне українські та запозичені);
- **розрізняє** активну й пасивну лексику;
- **розпізнає** серед застарілих слів архаїзми та історизми;
- **розрізняє** слова загальноновживані та стилістично забарвлені;
- **доречно вживає** вивчені пласти лексики у власному мовленні; визначає їхню роль у текстах різних стилів;

- редагує речення й тексти, у яких допущено лексичні помилки.

Ціннісна складова лінія передбачає, що учень:

- **сприймає** вживання просторічних слів (росіянізмів, вульгаризмів, перекручених слів) за вияв низького рівня мовленнєвої культури;
- **критично ставиться** до надмірного вживання іншомовних слів у мовленні, надає перевагу українським словам;
- **шанує** родину, співвідносить себе з нею, цікавиться життям і професійною діяльністю батьків; замислюється про майбутнє, прагне успішно діяти в технологічному швидкозмінному середовищі [81].

На наш погляд, кількість годин, відведених для вивчення лексичного складу української мови, є недостатньою, аби учні змогли повною мірою досягнути відомості про лексичний склад мови. Саме тому вважаємо, що опанування ролі церковнослов'янізмів у функціональних стилях української мови у шостому класі найефективнішим буде в системі позакласної роботи.

3.2.1. Роль позакласної роботи у вивченні церковнослов'янізмів у шостому класі ЗЗСО

Позакласна робота з української мови відіграє важливу роль у вирішенні низки завдань навчального процесу в закладах загальної середньої освіти. Цей тип роботи пов'язаний із заняттями у класі, проте не підміняє їх. Позакласна робота з української мови є комплексом спеціально практикованих у позаурочний час заходів, що мають зміст, який не завжди передбачений програмою. Цей тип навчальної роботи зреалізують специфічні форми, методи, спрямовані на поглиблення набутих учнями на класних заняттях знань, умінь і навичок. Характерною ознакою позакласної роботи є живий, творчий підхід до викладу навчального матеріалу, часто з елементами проблемного навчання.

Під час організації позакласної роботи з української мови, учитель повинен дотримуватись загальнодидактичних принципів навчання з використанням специфічних принципів, серед яких:

- зв'язок позакласної роботи з уроками української мови;
- вибірковість навчального матеріалу;
- комунікативна спрямованість навчання;
- принцип добровільності;
- поєднання різних форм навчання (індивідуальних, групових).

За частотою проведення позакласна робота з української мови зреалізовується у двох формах:

- ◆ систематичній, що постійно проводиться (мовний гурток, випуски інтернет-газет, учнівський дайджест тощо);
- ◆ епізодичній, що організовується кілька разів на рік (тижні чи дні мови, конференції, олімпіади та ін.).

На наш погляд, одним з найефективніших видів позакласної роботи є **мовний гурток**. На заняттях гуртка української мови учні мають можливість глибше аналізувати мовні явища, здійснювати дослідницькі проєкти, вивчати місцеві діалекти тощо.

Навчальну інформацію на гурткових заняттях учитель може подавати і різний спосіб: це виклад цікавих фактів, що стосуються української мови, історичні коментарі щодо етимології слів, творчі завдання, розгадування ребусів, римованих загадок, кросвордів та ін.

3.2.2. Методичні рекомендації щодо вивчення церковнослов'янізмів на гурткових заняттях

Для глибшого осягнення виучуваного матеріалу учні повинні знати, що в різні історичні епохи різні мови взаємозбагачувалися, взаємодіяли. Найдавнішими запозиченнями української мови є церковнослов'янізми.

Знання про розвиток української мови перегукуються в шестикласників зі знаннями з уроків історії України, а тому їм відомо, що після прийняття християнства у 988 році Київською державою, старослов'янська мова широко увійшла у вжиток. До мови східних слов'ян перейшли церковні терміни, такі

як *священник, хрест, жертва*, також чимало слів на позначення абстрактних понять: *приятнь, благодать* та ін.

Одні церковнослов'янізми засвоєні українською мовою повністю (до прикладу, *уста*), а інші – спільнослов'янські, проте набули особливого значення, церковного (*гріх, Господь*).

Можна також подати шестикласникам відомості про ознаки церковнослов'янізмів, розподіливши їх за трьома групами – фонетичні, морфологічні, семантико-стилістичні.

Серед фонетичних ознак такі:

1. Неповноголосся *ра, ла, ре, ле*, а в українських словах повноголосся *оро, оло, ере, еле*, як, наприклад, у словах *брег (берег), врата (ворота)*.

2. Сполука *ра* в абсолютному початку слова, наприклад, *раб*.

3. Буквосполучення *жд*, до прикладу, *вождь*.

4. Вживання *є* на початку слів, як у слові *єдність*.

З-поміж морфологічних особливостей вирізняються такі:

1. Перші частини складних слів *благо-, бого-, добро-, зло-*, наприклад, *богослужник, благодать, злорадник*.

2. Префікси *воз-, пре-, пред-, со-*, як-от: *предтеча, соратник, возз'єднання*.

3. Дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-*, до прикладу, *грядущий, роботящий, знайомий*.

4. Іменникові суфікси *-зн-, -тель, -ств-, -ин-, -тв-, -тай*, наприклад: *приятнь, мислитель, блаженство, гордия, молитва, глашатай*.

Семантико-стилістичні особливості церковнослов'янізмів полягають у тому, що деякі з них дотепер утримують стилістичну віднесеність – це книжні слова з абстрактним значенням, яке є засобом створення урочистості, а у деяких контекстах – іронічно-сатиричного забарвлення, до прикладу, з поезій Лесі Українки: *Благословенне слово, що гартує*. Або з творчості Т. Шевченка: *На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує*.

Хоча цей матеріал новий для учнів, незвичний, проте, на нашу думку, цілком прийнятний для засвоєння шестикласниками.

З огляду на функціональний підхід до вивчення мовних явищ, який домінує в сучасних навчальних технологіях, вважаємо за доцільне подати учням інформацію про особливості вживання церковнослов'янізмів у творах українських письменників. Зокрема корисною для шестикласників буде інформація про те, що письменники використовували й використовують у своїй мовотворчості церковнослов'янізми досить активно.

Шестикласникам буде цікаво дізнатись, що мовознавці досліджують особливості стилістичних функцій цього шару лексики в художній літературі. Доречно буде навести цитату Л. Мацько, яка утверджує той факт, що церковнослов'янська лексика виконує низку особливих функцій, що пов'язані не тільки з семантикою окремого слова, а також із її стилістичним призначенням. Зокрема дослідниця пише: „Стилістика виділяє в лексичному складі мови ту частину, яка за протиставленням до нейтральних слів набуває стилістичної значимості. Завдяки останньому церковнослов'янізми через свої фонетичні та морфологічні ознаки зберігають асоціативні зв'язки зі своєю системою високого, урочистого стилю (кolorиту) мовлення або зниженого, просторічного; мейоративної чи пейоративної оцінки; позитивних чи негативних емоцій тощо“ [48, с. 37].

Варто наголосити учням на тому, що аналіз церковнослов'янізмів, що вживали й вживають майстри слова в художніх творах, є особливо цікавою, адже цей факт тісно пов'язаний з духовною культурою народу. Саме тому на сучасному розвитку різних галузей науки зростає інтерес до вивчення цієї групи слів у лінгвістичному, історичному, культурологічному ракурсах.

З огляду на вищезазначене, актуальними будуть матеріали нашого магістерського дослідження. Можемо запропонувати **банк завдань** глибшого осмислення цього шару української лексики і тем для обговорення на гурткових заняттях для шестикласників.

Завдання.

1. Із запропонованих речень з творів Богдана Лепкого випишіть церковнослов'янізми. Спробуйте обґрунтувати, за якими ознаками (фонетичними, морфологічними, семантико-стилістичними) ви їх визначили.

Це така благодать, якої з легкої руки не дають (Не вбивай, с. 108); *Й не маємо охоти йти в преісподні* (Полтава, с. 330); *Закосичена калиною дівчина степом ішла і будяки в подолок рвала, – Пречистій на престіл...* (З-під Полтави до Бендер, с. 113); *Це про хлібопоклонну єресь, – казала...* (Мотря, с. 327); *Який же тут лад! Безладдя окаянне...* (Полтава, с. 251); *Замість відповіді Марія Федорівна поцілувала сестрінницю в уста* (Мотря, с. 137); *Прескорбна єсть душа моя, – почав гетьман, – і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелось крізь сльози промовити колись: „Вскую мя оставил еси, Господи!”* (Мотря, с. 28).

2. Прочитайте фразеологізми з творів Богдана Лепкого, до складу яких входять церковнослов'янізми. Послугуючись словником фразеологізмів, потлумачте значення кожного з них.

Не треба. Хай вип'ю чашу до дна (Не вбивай, с. 194); *Мала там перебути не менше двох тижнів, щоб в обителі святій відпочити від суєти мирської і від житейських турбот* (Не вбивай, с. 120); *У мене ж ключ, „двері райскія нам отверзающий”* (Не вбивай, с. 390); *Невже ж і її велиш Ти розпняти на хресному дереві..?* (Полтава, с. 109); ... *Чужі й свої посіпаки жребія о її ризи княжі метали...* (Полтава, с. 109).

3. З'ясуйте значення і походження слова **амінь**. Простежте, у яких значеннях вживає це слово Богдан Лепкий.

Заступнице усердная, мати Господа вишняго, за всіх молиши сина твого, Христа Бога нашого і всім твориши спастися, в державний твій покров прибігающим, – амінь (Мотря, с. 132); *Амінь!* – повторили усі, цілуючи хрест (Мотря, с. 35); *Як почула „амінь”, зійшла по східцях на стежку і підступила до нього* (Не вбивай, с. 91); *„Амінь!”* – промовили духовні... (Не вбивай, с. 192); *Амінь, – доповів гетьман і перехрестився* (Не

вбивай, с. 258); *Хочуть заспівати нам **амінь*** (Не вбивай, с. 258); *Руку свою на її худі руки поклав: „**Амінь**”* (Полтава, с. 201); *... що дай Господи – **амінь!*** – ***Амінь!*** – *повторили усі...* (Полтава, с. 247); *Як наскочать вовки, то й – **амінь*** (З-під Полтави до Бендер, с. 49); *Кріпко стій і не млій, бо це бій-перебій, бій сумлінь, – **амінь**...* (З-під Полтави до Бендер, с. 87); *Що дай, Боже, **амінь!*** (З-під Полтави до Бендер, с. 231).

- **Поміркуйте!** У яких жанрах релігійного стилю найчастіше вживають це слово.

4. З’ясуйте значення слів **херувими** і **серафими**. Простежте вживання цих слів у мовотворчості Богдана Лепкого.

*Невже ж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон нез’ясований, **херувимами** мальований, **серафимами** золочений, а життям-буттям потолочений, і пошарпаний, поболочений, як сон, що приснився мені?* (Не вбивай, с. 469–470); *По тім, що як добудете її, то ясно зробиться на світі, засяє сонце, пробудяться пташки, злетяться **херувими** й **серафими** і заспівують: „Госанна!”* ... (Полтава, с. 193).

5. З’ясуйте значення і походження слова **осанна**. Простежте вживання цього слова у мовотворчості Богдана Лепкого.

*Всі очі радістю горять, груди воля розпирає: „**Осанна! Осанна!**”* (Мотря, с. 182).

Теми для обговорення, доповідей, рефератів.

1. Формування української лексики.
2. Слова, запозичені зі слов’янських мов.
3. Активна і пасивна лексика української мови.
4. Типи застарілих слів.
5. Стилiстичні функції старослов’янізмів.
6. Українські переклади Біблії.
7. Хто з українських мовознавців досліджував мову Святого Письма?
8. Аналіз праць українських лінгвістів, що стосуються церковнослов’янізмів.

9. Укладіть словничок фразеологізмів і крилатих виразів біблійного походження.

Звісно, що вивчення церковнослов'янізмів не обмежується ілюстраціями з творів Богдана Лепкого, проте, виходячи з джерельної бази нашої магістерської роботи і працюючи в школі на території Тернопільщини, ми оперуємо опрацьованим нами фактичним матеріалом, яка, сподіваємося, стане благодатною базою для вивчення цього шару української лексики на заняттях гуртка української мови.

Висновки до розділу 3

Матеріали нашого дослідження уможливлюють усебічне їх практичне застосування: на традиційних та інноваційних уроках української мови і літератури, на уроках літературного краєзнавства, у системі позакласної та позашкільної освіти.

Творчість Богдана Лепкого запропоновано до вивчення навчальною програмою у 5-му та 10-му класах. Матеріали нашого дослідження стануть у пригоді для учнів 10-го класу. Тема, запропонована в навчальній програмі, „Пенталогія про Івана Мазепу у 3-х томах і 5-ти книгах: „Мотря“, „Не вбивай. Батурин“, „Полтава“, „З-під Полтави до Бендер.“. Іван Мазепа – як „золота доба“ Гетьманщини“ є об'ємною, непростою для осмислення учнями-десятикласниками, а тому, на нашу думку, варто поглибити її вивчення на уроках літературного краєзнавства. Запропонована нами методична стратегія до вивчення теми „Художні та історичні аспекти портрету Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни“ (за повістю Богдана Лепкого „Мотря“) охоплює три блоки: портрети Івана Мазепи та Мотрі Кочубеївни в художньому та історичному вимірах та підсумкова бесіда.

Навчальна програма з української мови для учнів 6-го класу ЗЗСО вміщує низку тем, при вивченні яких можна застосувати матеріали нашої роботи; це теми, які стосуються формування української лексики, активного і пасивного складу лексики, стилістичного використання різних груп слів.

Оскільки навчальною програмою виділено лише 8 академічних годин на вивчення лексикології, вважаємо за доцільне подавати навчальні блоки з наповненням опрацьованим нами матеріалом на заняттях у системі позакласної роботи, а саме в гуртковій роботі, яка має на меті поглиблене вивчення окремих аспектів української мови. Вважаємо, що при опануванні проблеми церковнослов'янізмів доцільним буде виконання членами гуртка завдань і вправ під керівництвом керівника гуртка. Запропоновані нами завдання сприяють розвитку й удосконаленню в учнів аналітичних здібностей, розкривають дослідницький потенціал, розширюють їхню загальну ерудицію, сприяють виробленню навичок спостереження, відбору мовного матеріалу.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання кваліфікаційної роботи ми дійшли таких висновків та узагальнень:

1. Український варіант церковнослов'янської мови заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки, за твердженням лінгвістів, саме він є в основі церковнослов'янізмів сучасної церковнослов'янської мови. Щодо історії українського варіанту церковнослов'янської мови, то нам видається найприйнятнішою періодизація І. Огієнка, який виокремлював п'ять періодів розвитку церковнослов'янської мови в Україні, доповнена М. В. Скаб, яка вважає, що доцільно виділяти ще шостий період; отже: 1) давній період (IX – XI ст.); 2) середній (XII – перша половина XIV ст.); 3) південнослов'янський (друга половина XIV – перша половина XVI ст.); 4) український (друга половина XVI – XVII ст.); 5) московський (з XVIII ст.); 6) новоукраїнський (з 20-х рр. XX ст.).

2. Робочим визначенням церковнослов'янізму у дослідженні є дефініція Т. Новікової, яка, на нашу думку лаконічно, точно передає суть цього типу лексем: *церковнослов'янізм* – це слово, запозичене з церковнослов'янської мови або за її посередництва з інших мов чи утворене за зразком церковнослов'янізмів

3. Ми користувалися в роботі класифікацією Т. Новікової, котра виділяє такі групи церковнослов'янізмів: семантичні, лексичні, фразеологічні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні та синтаксичні церковнослов'янізми.

4. У процесі систематизації церковнослов'янізмів із пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“ ми виокремили дві великі групи церковнослов'янізмів:

- молитви, уривки зі Святого Письма, псалмів, богослужінь церковнослов'янською мовою української редакції;
- церковнослов'янізми як компоненти речень.

У межах кожної з груп виокремлено й проаналізовано уривки з Євангелія, різних типів молитов, псалмів, тропарів, уривки літургій, а також проаналізовано церковнослов'янські лексеми у структурі речень.

5. Богдан Лепкий використовує церковнослов'янську лексику для підкреслення релігійної свідомості героїв твору, а також для того, щоб наблизити мову твору до тогочасних реалій, адже на початку XVIII ст. суспільство в Україні було надзвичайно релігійним.

6. Статистичні підрахунки дають підстави стверджувати, більшість випадків вживання церковнослов'янізмів належить козацькій еліті – 54.2%. З--поміж них виокремлюємо Мазепу, у якого простежено 22 випадки вживання церковнослов'янізмів. Значно менше випадків вживання у героїв, які є духовними особами, – 19.6%. Серед них найбільше вживання простежуємо у тітки Мотрі, Марії Федорівни, котра прийняла постриг, – 12. Проте варто зауважити, що духовних осіб не так багато серед героїв твору. Уживання церковнослов'янізмів притаманне також іншим героям твору, яких не можемо віднести до головних, а також до державної еліти – це, зазвичай, прості люди – 26.2%. Найбільше їх вживають козаки, містяни при загальних зборах – 10.

7. Матеріали нашого дослідження уможливають усебічне їх практичне застосування: на традиційних та інноваційних уроках української мови і літератури, на уроках літературного краєзнавства, у системі позакласної та позашкільної освіти.

8. Матеріали нашого дослідження стануть у пригоді для учнів 10-го класу на уроці літературного краєзнавства на тему: „Пенталогія про Івана Мазепу у 3-х томах і 5-ти книгах: „Мотря“, „Не вбивай. Батурин“, „Полтава“, „З-під Полтави до Бендер“. Іван Мазепа – як „золота доба“ Гетьманщини“. Ми запропонували методичну стратегію щодо вивчення цієї теми.

9. Оскільки навчальною програмою лише 8 академічних годин на вивчення лексикології, вважаємо за доцільне подавати навчальні блоки з наповненням опрацьованим нами матеріалом на заняттях у системі

позакласної роботи, а саме в гуртковій роботі. З учнями можна опрацьовувати й аналізувати нашу велику картотеку релігійної лексики, складеної за текстом твору.

10. Вважаємо, що при опануванні проблеми церковнослов'янізмів доцільним буде виконання членами гуртка завдань і вправ під керівництвом керівника гуртка. Запропоновані нами завдання сприяють розвиткові й удосконаленню в учнів аналітичних здібностей, розкривають дослідницький потенціал, розширюють їхню загальну ерудицію, сприяють виробленню навиків спостереження, відбору мовного матеріалу.

11. Вивчення творчості Богдана Лепкого у ЗЗСО є важливим і в аспекті патріотичного виховання учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н. Д. Богословський стиль української мови в контексті стилістичної науки. Чернівці, 2009. С. 92.
2. Бабій І. Зображально-виражальна роль назв кольорів у прозових творах Б. Лепкого. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури XX століття*. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 260–264.
3. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
4. Біблія (у перекладі І. Огієнка) [Електронний ресурс]. Українське Біблійне Товариство. 1962. Режим доступу до ресурсу: <https://www.bible.com/uk/versions/186-ubio-bibliia-v-pier-ivana-oghienka-1962>.
5. Біленко Т. Мова як елемент національного релігійно-церковного життя (у світлі візій І. Огієнка). *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: (18–19 лютого 1997 р.): до 115-річчя від дня народження*. Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. С. 55–66.
6. Білик Н. Богдан Лепкий. Життя і діяльність. Тернопіль: Джура, 2001. 172 с.
7. Білик Н. Культурологічна спадщина Богдана Лепкого: [монографія]. Тернопіль: Богдан, 2013. 184 с.
8. Білоус Н. В. Методика вивчення творів української літератури в 10–11 класах на тлі подій і явищ відповідної історичної епохи: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2009. 20 с.

9. Бондаренко Ю. І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи: монографія. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. 351 с.
10. Буда В. Військова лексика як художня деталь в історичних повістях Б. Лепкого „Не вбивай” і „Батурин”. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття*: Матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 125-річчю від дня народження письменника. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 245–20.
11. Бурківська Л. Ю. Варіанти слів у мові Богдана Лепкого. *Культура слова*. 1999. Вип. 52. С. 20–25.
12. Бурківська Л. Ю. Варіанти слів у мові Богдана Лепкого (на матеріалі історичної повісті „Мотря”). *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. Дніпропетровськ: Навч. книга, 1999. Т. 1. С. 25–29.
13. Бурківська Л. Ю. Варіантність – структурна ознака лексики в історичній прозі Богдана Лепкого. *Система і структура східнослов'янських мов*: До 70-річчя з дня народження доктора філол. наук, проф. М. М. Пилинського. Київ: Т-во „Знання” України, 2002. С. 136–140.
14. Бурківська Л. Ю. Історизми в повісті Богдана Лепкого „Мотря”. *Культура слова*. 2000. Вип. 53/54. С. 83–87.
15. Бурківська Л. Ю. Історизми в повісті Богдана Лепкого “Мотря”. *Українська мова і література в школі*. 2000. № 1. С. 35–36.
16. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми: автореф. дис. ... канд. філол. наук; спец. 10.02.01 „українська мова”. Київ, 2003. 23 с.
17. Бурківська Л. Ю. Локальний колорит історичної повісті Б. Лепкого „Мотря”. *Семантика мови і тексту*: збірник статей VI Міжнар. наук. конф. Івано-Франківськ, 2000. С. 89–91.

- 18.Бурківська Л. Ю. Назви старовинного одягу як художня деталь в історичній повісті Богдана Лепкого „Мотря”. *Українська мова і література в школі*. 2000. № 6. С. 72–73.
- 19.Бурківська Л. Ю. Особливості рідної говірки Б. Лепкого в історичній повісті „Мотря”. *Нива знань*. Дніпропетровськ, 1999. № 4. С. 72–73.
- 20.Вакульчук С. П. Морфологічні діалектні особливості в мовотворчості Б. Лепкого. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ 2001. Вип. 4. С. 132–140.
- 21.Вільчинська Т. Оцінні назви осіб як засіб вираження авторського ставлення до зображуваного в оповіданнях Б. Лепкого. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття*. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 257–260.
- 22.Глуховецька К., Пашкіна О. Особливості рідної говірки Б. Лепкого в спогадах „Казка мого життя”. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття*. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 279–283.
- 23.Грималовський І. Мовостиль Василя Ферлеєвича. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 119. Слов’янська філологія. Чернівці, 2001. С. 169–175.
- 24.Гром’як Р. Літературно-критична діяльність Богдана Лепкого. Давнє і сучасне. Тернопіль: Лілея, 1997. С. 211 – 216.
- 25.Дервачук С. Функціонально-семантичний статус епітетів у конфесійному стилі. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 17–19.
- 26.Дзюбишина-Мельник Н. Я. Ще один стиль української літературної мови. *Культура слова*. Київ: Наукова думка, 1994. Вип. 45. С. 14–20.
- 27.Дудик П. С. Стилїстика української мови. Київ: Академія, 2005. 368 с.
- 28.Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь. Москва: Изд. отдел Московского Патриархата, 1993. 1158 с.
- 29.Жила С.О., Лілік О.О. Вивчення історичних творів у школі: Посібник для вчителя. Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2014. 208 с.

30. Жулинський М. Богдан Лепкий (1872–1941). *М. Жулинський. Із забуття – в безсмертя: сторінки призабутої спадщини*. Київ, 1990. С. 81–92.
31. Заболотна Г. Погляд на релігійно-моральний аспект постаті Б. Лепкого через призму його поетичної творчості. Високе небо Богдана Лепкого: спроба антології у публіцистиці, поезії, пісні. Бережани; Тернопіль, 2001. С. 91–96.
32. Задорожний В. До проблеми розвитку конфесійного стилю сучасної української літературної мови. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 13-15 травня 1998 року*. Львів: Вид-во ЛПБА, 1998. С. 137–145.
33. Зушман, М. Мала проза Богдана Лепкого в контексті західноукраїнської новелістики кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кіровоград, 2007. 20 с.
34. Ільницький М. М'якість колориту, ніжність почуття. Львів, 1990. 231 с.
35. Качкан В. А. Із Шевченкіани Богдана Лепкого. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ, 2004. Т. 2. С. 261–268.
36. Клімчук Г. Церковнослов'янські запозичення в публіцистиці Михайла Грушевського. *Філологічні студії*. Вип. 3. Структура і семантика мовних одиниць. Київ, 2009. С. 52–64.
37. Козак Р. Синонімічні і антонімічні повтори як різновид експресивного синтаксису (на матеріалі художнього мовлення Богдана Лепкого). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Сер.: Філол. науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Вип. 5. С. 134–146.
38. Коваль А. П. Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в укр. мові. Київ: Либідь, 2001. 311 с.
39. Костюк В. П. Ім'я персонажа як історична деталь (на матеріалі повісті Б. Лепкого „Вадим”). *Актуальні проблеми вивчення теоретико-*

літературознавчих та мовознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах. Рівне, 1995. С. 83.

40. Коць Т. Українська лінгвістика другої половини ХХ ст. про конфесійний стиль української літературної мови. *Слово. Стиль. Норма*: зб. наук. праць, присвяч. 65-річчю дня народження докт. філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. Київ, 2002. С. 18–24.
41. Лев В. Богдан Лепкий, 1872 – 1941: Життя і творчість: [монографія]. Нью-Йорк; Париж – Сідней – Торонто, 1976. 399 с.
42. Лепкий Б. С. З-під Полтави до Бендер: Історична повість; упоряд. та авт. післямов. Р. Д. Горак. Київ: Дніпро, 1992. 266 с.
43. Лепкий Б. С. Мотря: Історична повість. Київ: Дніпро, 1992. 464 с.
44. Лепкий Б. С. Не вбивай. Батурин: Історичні повісті. Київ: Дніпро, 1992. 535 с.
45. Лепкий Б. С. Полтава: Історична повість. Львів: Червона калина, 1991. 408 с.
46. Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. Київ: Фірма „ІНКОС”, Центр навчальної літератури, 2007. 256 с.
47. Лісовська А. Місце молитви в жанровому просторі релігійного дискурсу. *Актуальні питання філологічних наук: наукові дискусії*. Вінниця, 2020. С. 61–64.
48. Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Стилїстика української мови. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
49. Мишанич О. Давнє українське письменство в науковій та художній спадщині Богдана Лепкого. *Високе небо Богдана Лепкого: спроба антології у публіцистиці, поезії, пісні*. Бережани; Т., 2001. С. 41–50.
50. Німчук В. В. Церковнослов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 782–784.
51. Німчук В. Українська мова – священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32; 1993. № 1. С. 35–38.

- 52.Новікова Т. В. Історія церковнослов'янської мови на теренах України та її періодизація. *Науковий вісник Чернівецького університету: Романо-слов'янський дискурс*. 2013. № 678. С. 146–149.
- 53.Новікова Т. В. Церковнослов'янізми в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук; спец. 10.02.01 „Українська мова”. Чернівці, 2012. 20 с.
- 54.Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Варшава, 1931. 31 с.
- 55.Огієнко І. Українська мова як богослужбова [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/mytropolyt-ilarion-ohijenko-ukrajinska-mova-yak-bohosluzhbova/#toc-8--->.
- 56.Олинська В., Сікорська З. Мовностилістичні особливості оповідання Богдана Лепкого „Настя”. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття*. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 327–330.
- 57.Павлова І. Лексика конфесійного стилю. *Дивослово*. 2001. № 1. С. 18–24.
- 58.Палихата Е. Деякі особливості діалогічного мовлення прозових творів Богдана Лепкого. *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття*. Тернопіль: ТДПУ, 1998. С. 322–325.
- 59.Пашенько Н. Л. Функції українських народних прислів'їв та приказок в історичних повістях Богдана Лепкого. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ, 1996. С. 123–127.
- 60.Півторак Г. Вплив скорининських традицій на взаємодію церковнослов'янської та української літературної мови в XVI–XVII ст. *Мовознавство: Тези і повідомлення II Міжнародного конгресу україністів*. Харків: Око, 1996. С. 124–129.
- 61.Погребенник Ф. Богдан Лепкий. Київ: Товариство „Знання“ України, 1993. 64 с.

- 62.Полный Православный Молитвослов на всякую потребу [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.molitoslov.com/>.
- 63.Православний молитвослов (церковнослов'янською мовою в українській транслітерації) [Електронний ресурс]. Видання екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького, 1968. Режим доступу до ресурсу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/pravoslavnyi-molytoslov/>.
- 64.Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. 160 с.
- 65.Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2001. 20 с.
- 66.Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. 232 с.
- 67.Свердан Т. Спосіб трансформації фразеологізмів (усічення) як стилістичний прийом у трилогії Б. Лепкого „Мазепа”. *Культура слова*. 2000. Вип. 55/56. С. 26–30.
- 68.Сивіцький М. Богдан Лепкий: Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1993. 375 с.
- 69.Сігалов П. Церковнослов'янізми в українській мові. *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. Львів: Український Католицький університет, 2001. № 5. С. 33–55.
- 70.Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
- 71.Скаб М. В. Мова Церкви в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. як чинник формування національної свідомості. *Богословський вісник*. Чернівці, 2013. № 8. С. 8–16.
- 72.Скаб Марія. Церковнослов'янська мова української редакції: Чернівці: Технодрук, 2020. 644 с.
- 73.Словарь української мови. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.

- 74.Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- 75.Служебник [Електронний ресурс]. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2012. Режим доступу до ресурсу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/bohosluzhbovi-knyzhky/sluzhebnyk-2/>.
- 76.Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. Київ: Вища школа, 1983. С. 21–23.
- 77.Стріха А. Д., Гуревич А. Ю. Цікава граматики. Посібник для вчителя. Київ: Рад. школа, 1991. 216 с.
- 78.Ткач Л. Євангелійські мотиви у щоденниках Сергія Єфремова. *Урок української*. 2002. № 2 (36). С. 24–27.
- 79.Ткачук М. Модерністський дискурс Богдана Лепкого. Наративні моделі українського письменства. Тернопіль, 2007. С. 186–272.
- 80.Трубецкой Н. История. Культура. Язык / сост. В. Живов. Москва: Прогресс, 1995. 800 с.
- 81.Українська мова. Українська література. Програми для 5 – 9-х, 10 – 11-х класів ЗНЗ. Режим доступу: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58820/>
- 82.Шевельов Ю. В. Історичний розвиток української мови (таблиця) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/>.
- 83.Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. Париж. Ч. 3. 1950. С. 155–157.

АНОТАЦІЯ

Остап Рій

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ ЯК ВАЖЛИВИЙ СКЛАДНИК ІДІОСТИЛЮ БОГДАНА ЛЕПКОГО ТА ВИВЧЕННЯ ЇХ У ЗЗСО

Магістерська робота присвячена аналізу церковнослов'янizmів як важливого складника ідіостилю Богдана Лепкого (на матеріалі пенталогії „Мазепа”). На основі наукових студій у роботі простежено становлення українського варіанту церковнослов'янської мови, здійснено його періодизацію, проаналізовано наявні класифікації церковнослов'янizmів та їх стилістичних функцій, а також систематизовано за структурою та семантикою церковнослов'янizmів із пенталогії Богдана Лепкого „Мазепа“, описано їхнє стилістичне навантаження, запропоновано методичні рекомендації щодо використання матеріалів роботи при вивченні української мови та літератури у ЗЗСО.

Ключові слова: ідіостиль, Богдан Лепкий, старослов'янizmів, церковнослов'янizmів, український варіант церковнослов'янської мови, методика вивчення української мови і літератури.

ANNOTATION

Ostap Riі

CHURCH SLAVICISMS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF BOHDAN LEPKY'S INDIVIDUAL STYLE AND THEIR STUDY IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

The master thesis is analysing church slavisms as an important component of Bohdan Lepky's individual style (in his literary pentalogy „Mazepa“). Based on research studies the thesis traced the formation of the Ukrainian version of the Church Slavonic language and its periodisation. The author analysed the existing

classifications of Church Slavonicisms and their stylistic functions, as well as systematized them according to the structure and semantics of Church Slavonicisms from the pentalogy of Bohdan Lepky „Mazepa“. The thesis also described the stylistic load of the Church Slavonicisms and offered methodical recommendations that could be used in the study of the Ukrainian language and literature in schools.

Key words: individual style, Bohdan Lepky, Old Church Slavonicisms Church Slavonicisms, Ukrainian version of the Church Slavonic language, method of studying the Ukrainian language and literature.